ՖԱՐԳ

ԲԱԳԻՆ ԺԵ.-ԺԶ. ՏԱՐԻ 1977 ՄԱՅԻՍ ԹԻՎ 5

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Հ. ԶԱՐԴԱՐԵԱՆ . . . . . Օտարոտի արիապագռս մը

Վ. ՕՇԱԿԱՆ . . . . . Հարցաքննութիւն

Պ. ՍՆԱՊԵԱՆ . . . . . Պղտոր ջուրեր

Պ. ՀԵՐԵԱՆ . . . . . Թաղումէն ետք

Ռ. ՈՐԲԵՐԵԱՆ . . . . . Դրագիտուհին

* * * . . . . . «Նա չի գրի, չի գրի...»

ԱԻ. ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ . . . . . Ուստա Կարօ եւ Օրթէ Ցարուք

* * * . . . . . Դրական լուրեր

Լ. ՄԿՐՏՉԵԱՆ . . . . . Ալեքսանդր Սոլժենիցին

* * * . . . . . Անտարբերութեան ուտիչը

Մ. Մ. . . . . Փարաջանովի «Մեր նախնիների մոռացուած ստուերները» շարժանկարը

Մ. Լ. . . . . Կանանի կինոփառատօնի մասնակիցների Պաշտպանութիւնը Սերգէյ Փարաջանովի օգտին

Մ. ԵՈՒԶԲԱՇԵԱՆ . . . . . Եւ նորից «Նռան գոյնը»

Ժ. ՎԻՏԱԼ . . . . . Սերժ Փարաջանեան՝ բանտարկուած բեմադրիչը

* * * . . . . . Ցարգելի յարգանք եւ անյարիր բաներ...

* * * . . . . . «Հայ ժողովրդի սերունդներին»

* * * . . . . . Ի սէր Աստուծոյ

Ս. Կ. . . . . «Ոչ է բանաստեղծութիւնը այսօր»

Բազմա

ԱՄՍԱԳԻՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏԻ

ԺԹ. — ԺԶ. ՏԱՐԻ, ԹԻՒ 5 ՄԱՅԻՍ 1977 ՊԷՅՐՈՒԹ

Հ. ԶԱՐԴԱՐԵԱՆ

ՕՏԱՐՈՏԻ ԱՐԻՍՊԱԳՈՍ ՄԸ

Ատեանի բեմին բազմած է նախագտիը՝ էութիւնը: Իր ձախ կողմը՝ դտտախազը՝ Միտ-քը: Եւ իրենց յատուկ նստարանին, առաջին պաշտպան փաստաբանը՝ Խիղճը, եւ երկրորդը՝ Սիրտը: Ատեանը կը գործէ անընդմէջ, մէն մի օր, տիւ եւ գիշեր:

Հեղինակութեամբ մը պարտադրուող, մեղմօրէն, նախագահը հարցուց.

— Դո՞ւք էք ամբաստանեալը:

Քերթողը՝ ոաքի, խոնարհութիւն մը կատարեց, յանձնեց կոչագիրը եւ նստեցաւ փայտաշէն նստարանին: Ապա, փոխն ի փոխ, այսպէս խօսեցան բարձրագոյն ատեանի անձինքը, — մարդու բարդաբարդ, առեղծուածային իրականութեան, իր դաղտնի եւ դրառեալ օրէնքներուն յաւերժական ներկայացուցիչները:

Միտքը, յանձնապաստան, կանդնեցաւ եւ ամբաստանեալին ուղղուած՝ ըսաւ.

— Զեղաւ օր մը, որ չյայտնուէի, չլռեցնէի ժխորը չուրջիդ եւ չազդարարէի... Ինչե՞ր կրնայիր ընել, որ չըրիր: Ի՞նչ փառքի պսակներ կրնայիր շահիլ: Մինչդեռ՝

ճակտիդ ո՛չ իսկ տերեւ մը գափնիի։ Եղար ու մնացիր ոեւէ մէկը։

Բանաստեղծը պահ մը անշարժացաւ։ Ապա՝ գլուխը դարձուց եւ յայտնեց տրամութեամբ.

— Զե՛մ կրնար... Պէտք է որ երթամ, նետուիմ կեանքի պղտոր ծովուն մէջ։ Առօրեայի ժանիքներուն բերանը։

Ան նայեցաւ երկարօրէն գատախաղի գէմքին եւ, աղաչական, աւելցուց.

— Եւ սակայն, երբ լուսաբացին տեսնես զիս տագնապահար, եկուր դարձեալ։ Քաղցր է ինծի լսել կշտամբանքդ անողոք։

Եւ ինչպէս ամէն օր, բիւր ու մանր պարտականութեանց մտրակը շաչեց բանաստեղծի գլխուն։ Անկար էակներ կը սպասէին ակնդէտ իր օգնութեան, ինչպէս հաւալուսնի յուսաւեր ճագեր, բոյնի եզերքին։

Երկու օր չանցած՝ Միաքը յայտնուեցաւ։

— Ահա՛ Էկայ, — ըսաւ, — տեսայ դէմքդ կարկամած... Զըրի՛ր, չըրի՛ր։ Ինչե՞ր չէիր կրնար։ Ամբողջ օրը եաւէգ վազեցի։ Աս մէկը խնամել, հիւանդանոց շաապել, միւսին մէկ քմայքը կատարել... Ժամավաճառ ըլլալը դարձեր է մոլութիւնդ։ Եւ երբեմն ալ՝ դեռ թոյլ կու տաս, որ մօրկանդ թաղման հեռանկարը վաղուա՛ն, դաժանօրէն չարչարէ քեզ այսօ՛ր։ Ամէն ոք մէկ անգամ կը սգայ մէկ թաղումը։ Դուն ապառիկ տագնապներու կը մատնուիս, գալիք միեւնոյն չարիքներուն սեւեռուն։

— Իսկ դո՞ւն։ Իսկ քեզի՞ համար, — շարունակեց ան, — ոչի՛նչ, ոչի՛նչ կ՚ընես։ Երեւի քու անձիդ հանդէպ որեւէ պարտականութիւն չունիս։ Զկրցար ակնարկդ բարձրացընել սպասեակի մը հասակէն վեր։ Զրկուած ես յետին փառասիրութենէն։ ...Եւ անիրա՛ւ ես։ Ի՞նչ ըրած ես՝ պայքարող, ղոհուող, տեսիլքի աչը անձանց օգտին, որ մէջդ կը խլրտան անդադար, ինչպէս հարսնուկը իր խոզանին մէջ։ Ափսո՛ս, որ ես կը շարժեմ գեռ անթրոցս վայրապար, երեւակայութեանդ հնոցին մէջ, ուր այդ էակները ի՛ապրին։

Հազիւ զսպած վրդովումն իր՝ մեկնեցաւ։ Խոստում տուաւ սակայն, որ ամէն անգամ երբ տեսնէ ամբաստանեալը հոգեբեկ՝ պիտի յայտնուի։

Օր մը աւելի քան յուսաբեկ, ան տեսաւ զայն հոգեկան խանգարումի մը անդունդի եզրին։ Միտքը, վշտագնած, յայտնուեցաւ։ Կանչեց զայն իր մօտ, կարեկցական ակնարկով եւ ձեռքի յուզիչ շարժումով։ Գլխահակ՝ արթիսթը նստեցաւ իր մօտ։

— Նուագիդ հնչիւնները ո՛չ ոք լսեց։ Ինչքա՛ն ալ հազուադէպ, երբ թրթռացին սակայն քնարիդ լարերը, յուզումները հրաշափոխեցին դէմքդ։ Երդէ՛ որ ըլլաս հզօր։ Ի՛նչ որ կ՚ընես՝ ջո՛ւրը կ՚առնէ–կը տանի։ Փութկոտութիւն եւ ուժ մսխեցիր, երբ միայն ամուլ գործեր կանչեցին քեզ։

Ընչին գործերու կանչերուն մէջ թոյլ տուիր, որ խեղդուի էութեանդ խորքէն մէն մի բոպէ քեզ կանչող աղաղակը: Անարի վախեր շղթայած են քեզ: Կը սոսկա՛ս նօթի մնալէ: Կամուրջներուն տակ ինչքա՞ն մարդ՝ անտո՛ւն, ըմբո՛ստ, բայց տէ՛րն իր ճակատագրին: ...Դիւրին մը ջուրթակ թէ գրիչ կը նետուին մէկդի: Այսպէ՞ս կը մնան հաւատարիմ գերագոյնին: (Յանկարծ ձայնը բարձրացուց): Թո՛ղ անօթի մնայիր: Եւ անեբդի՛ք, եւ քո՛ւրձ հագիր:

Նետեց հրամանները ըրտութեամբ, որոնց ապտակները զարնուեցան այտերուն քերթողին:

— Այս արեւին տակ, քու միակ կայքդ, — շարունակեց Միտքը, — նուագարանիդ աշխարհն է: Եղնիկինը՝ խբաչիլն է, վարդինը՝ բուրել, առիւծինը՝ մռնչել, վագրինը՝ յօշոտել, բոբենիինը՝ սնանիլ նեխանքով: Սոխակին գործն է՝ դայլայլել: Քու գործդ է՝ կեանքը հրաշափոխել արուեստի:

Պէտք չէ՞ որ ան դառնար կեանքդ համակ: Մսխեցիր ժամերդ անգին, որ եկան ու անցան անհետ: Յումպէ՛տս: Ի՞նչ փոյթ մահացումն ասո՛ր կամ անո՛ր անյայտ, երբ գինն անոր երկունքն է արուեստի գործի մը: Կը չփոթես անմահը՝ աննշան կեանքի մը հետ մահկանացուի...

***

Պաշտպան փաստաբանը՝ Սիրտը սակայն խզեց այս անգամ լռութիւնը, ընդհատեց զայն եւ պատասխանեց դատախազին.

— Ընչին գործե՞ր՝ տառապիլ ուրիշներուն ցաւովը: Ամո՞ւլ՝ գործել յանուն անոնց երջանկութեան: Ես ու դուն չունինք, որոշ է, միեւնոյն չափն ու կշիռները միեւնոյն: Մոռնալ ինքզինքը, մտմտալու համար թշուառութիւնն անհամար բազմութեանց, աւելի կարեւոր է, քան որեւէ՛այլ կարեւոր ինչ: Զփնտռե՞լ ուրեմն դարմանը Յաւին: Դուն կ՚ուզես ուրեմն մարդկային ճակատագիրը սահմանափակել իր նիւթակա՞ն շահին մէջ միայն:

Ինչպէ՞ս սերտել հապա իմացութիւնը զոհողութեան: Անձնազոհումին: Մարդու մշտապայծառ կենութեան անյեղլի իմաստն է ան: Անգամ մը որ զոհողութեան ըմբռնումը արհամարհուի, մարդկութիւնը կ՚ենթարկուի աղքատացումի մը մեծաւեր:

Կան բոպէներ, երբ չնչին արարքը կը զգենու, անշը՛ւկ, ծիրանին վսեմի, ինչպէս չնչին մէկ բիւրեղն ալ ադամանդի՝ կը պարզէ ծիրանի գօտի մը, նման ադամանդին մահարաճայի: Անոր լոյսն ալ՝ իր ընդերքէ՛ն կ՚արտածորի ի սփիւռս աշխարհի, մինչ մնացեալ գործերուն վրայ՝ լոյսը պատահական կ՚իյնայ դուրսէն:

Ինչպէ՞ս մնար քերթողը իր փղոսկրէ աշտարակին մէջ՝ իր եսին սնոտի: Առա՛նց անգամ մը երթալ տեսնելու

դէմքը Կարեկցութեան։ Կարեկցութիւնն է՝ լոկ անաչառ։ Եւ ան, նման լոյսին արեւի, կը թափի Եբկրի վրայ, քերթողի սիրէն, անխարականութեամբ մը բացարձակ։ Զկայ մարդու էութենէն բխող զգացում մը, ո՛չ իսկ Սէրը, որ երբեւէ ըլլայ աւելի բիւրեղ, քան կարեկցութիւնը։

Ե՛սը... խուց անարգ, մահարոյր։ Կ՚ուզէիր թերեւս, որ մոռնար դէ՛մքն իսկ իր մօրկանը հոգեվար։ ...Կամ՝ մէն մի օրն իր իրիկուն ընէր, արբենալով գինիովն խարդախ, վիւրթիւոզի ճամարաակութեանց։ Եւ ծնրադրէր իբր բագնի մ՚առջեւ, պարապութեանն առջեւ մաքի շուայտութեան՝ ձեւապաշտութեան։

Սիրտը պահ մը կանգ առաւ, նայեցաւ վշտակոծ ամբաստանեալին եւ սիրտը ցաւեցաւ։ Ապա՝ շարունակեց մեղմաձայն այլ անյողդողդ, Միաքին ուղղուած.

— Ես չեմ ուրանար զօրութիւնդ մեծին, ո՛վ Իմացականութիւն։ Ան մշտապէս յղի է սակայն վտանգներով կործանարար։ Մինչ եթէ բարբառի իմ արիւնովս սնած, կը գանէ իր ճշմարտութիւնը եւ կը դառնայ Ո՛ւժ մեծին, թանկագի՛ն, անգի՛ն։ Եթէ շարժի ղեկանիւն իր զրկուած ճըշմարտութենէն իմ զարկերուս, ան նոյնքան դիւրութեամբ կը դառնայ միականի փաստաբանը անբանականին, անհեթեթին, ինչքան՝ բանականին։ Ան նաւ մըն է մեծակառոյց, պտուտակներով բիւր ու բարդ, նետուած կեանքի մշտապէս ալեկոծ ծովուն։ Զրկուած է ան սակայն ուղեցոյցէ։ Իմ բաբախումիս կշռոյթն է, որ կը դառնայ ուղեցոյցն իր անսխալական, այս անվերջանալի դիշերին մէջ, ուր Մարդն է թաղուած։ Ահա՛ թէ ինչու, նորին Մեծութիւն, ատակ ես հետախուզելու նիւթն ու զննելու իրերն, բայց արհամարհելով ոգեկանը աշխարհին։ Կ՚արհամարհես ա՛յն՝ որ կ՚անգիտանաս այսօր եւ որ կը գիտնաս վաղը։ Ահա թէ ինչո՛ւ, դուն կ՚անգիտանաս նաեւ իմաստը Արտասուքին, որուն մէկ կաթիլն աւելի հարուստ է իմաստով ու իմաստութեամբ, քան քու մեծազօր թիւերուդ բախումը, ապարնեերուն մոլորակի մը մահացեալ։

Ահա թէ ինչո՛ւ, յարգոյ Դատախազը կը քմծիծաղի, երբ ասպետները իտէալին կ՚երթան ճակատելու վիշապներուն դէմ բազմագլխեան։ Վիշապները պէսպիսի, որ կը թունաւորեն աղբիւրները կեանքին եւ կը յաւերժացնեն անբանականը խաւարչտին։ Այն բոլորը, որ կը դատափետէ Դատախազը մեծարգոյ, ես կը նկրտիմ ահա հռչակել առաջնագոյնը։ Էակա՛նը։ Ան է, որ կը հասցնէ մարդը նո՛ր ոգեկանութեան մը։ Կը դարձնէ զայն մոլեգնօրէն փարած ճշմարտացիութեան։

Երբեւէ ժամանակին դահլիճները չեն շողշողար աւելի շլացուցիչ լոյսով մը կենարար, քան այն պահուն՝ երբ մարդը կը մխրճէ նիզակն իր՝ սրտին մէջ վիշապներուն մահաշունչ։ Եւ բորենիներուն, որ կը պղծեն կեանքը, կեանքին աստուածային։

***

Նախագահը խօսքը տուաւ առաջին պաշտպան փաստաբանին՝ Խիղճին, որուն ձայնը բիւրեղ՝ ըլլալով թէպէտ էականը բոլոր ձայներուն, ամէնէն արհամարհուածն էր մարդէն։

— Յաւերժական կռիւ է, — սկսաւ ան, — տաք Սիրտին եւ պաղ Միտքին միջեւ։ Այն չրջանին, երբ ընկերութիւնը փոթորիկէ բռնուած, երբ մահն ու կեանքը վճռող վիճակը կը ձգուի, յանուն Սիրտին տրուած ու առնուած խոստովանութիւնը սիրոյ, թէ խոստումները հաւատարմութեան սրբազնական սնունդը կը կազմեն բարձրագոռ հագներդութեանց, մեղեդիին տաւիղներուն։ Առաջինն է, որ կը դիեցնէ երկրորդը։ Ա՛ն է, որ կու տայ հոգի մը երդերուն։ Պատբանային տրամախոհութեան մը պարեգօտը հագին, մերթ, Միտքը իր գերակայութիւնը կը հաստատէ Սիրտին թելադրանքներուն վրայ։ Այլ սակայն, Սիրտն է տաճարը Միտքին, ուր կ՝երթայ գանել ան ճշմարտութիւններն իր։ «Մեծ եղաւ՝ քանզի բարի»։ Բարին, որ ուղիղէն կը յայտնուի՝ ծնունդ մըն է մեռեալ։ Միւսը, որուն աղբիւրն է Սիրտը, մթերանոց անսպառելի յուղումի, կենաբաշխ է՝ նման ճառագայթի մ՝արեւի։ Նախատարերքը Մարդուն, ջրվէժ մշտահոս, յուղումները զտարանի նախագաւիթէն կը բարձրանան, փոխարկուելով զգացումի մ՝աղուաբիւրեղ։

Մինչ Միտքը կը ծաղրէ՛ պատուախնդրութիւնը, կը խտխտէ հիմնաքարը արժէքներու ապարանքին, առանց նոր մը աւելցնելու։ Եւ կը նկատէ զայն միամտական, յիմարային, քանի որ կեանքին մէջ կ՝իշխեն լոկ օրէնքները ճոնկլային։ Ան կը հեգնէ ինքնաբուխ ժայթքը զգացումի աշխարհին։ Կը նկատէ զայն տկարութիւն մ՝ամօթալի։ Բանաւոր է իրեն համար՝ հետապնդումը լո՛կ օգտակարին։ Եւ աւելի դրական է իրեն համար՝ ըլլալ ճարպիկ, քան ազնիւ։ Ով որ աւելի՛ արագ, աւելի՛ մեծ խաբեց՝ ա՛ն է գօրաւորը։ Մինչ Սիրտի հնոցէն է, որ կայծ ու բոց կը ժայթքեն տրամախոհականի հաւաստիքներուն վրայ։ Հաւաստիքներ, յար եւ միշտ սխալական, որ ժամտնակը կու գայ ժխտել։

Վաւերական մեծութեան կնիքը դնող Սիրտը, ճիշդ է, որ մերթ կը չեղի իշխանական ուղիներէն, կ՝երթայ կ՝իյնայ ծանծաղուտին մէջ զգայամոլութեան։ Կը դառնայ գերի անիշխան հրայրքներու եւ գերին՝ թանձր կիրքերու գինիին։

Քերթողը աեսլապաշտ սակայն, երբ կը հնչէ գերագոյն ժամը մարտակոչին, կը տիրանայ անգերազանցելի մեծութեանը Զոհողութեան խորհուրդին։ Կը լքէ ան ամէն ինչ, կ՝արբենայ մարտիրոսացումի գինիէն եւ կ՝երթայ եղբայրանալ հերոսին հետ։ Կեանքին ամբողջական

փորձառութիւնն իր, բիւրեղացած, կը հրաշափոխէ գիտակցութեան։ Խելացնոր մեծութեամբ այդ երեւոյթին։ Երբ պահն է ապահովելու նուիրականը, ուրիշներու կեանքին, կը դառնայ ան քահանայապետ զոհարար, իր իսկ կեանքին։ Կը չափէ ան յանկարծ անջրպետը լաւ բան մը կամ լաւագոյն վիճակ մը ստանալու զոհողութեան միջեւ եւ ողջակիզման։

— Կը ստորադասէ ան մղումը թանկագին իր խառնուածքին յանուն Ուրախութեանը իր նմաններու կեանքին։ Գործելն է միայն կրնայ տալ խաղաղութիւնը իր հոգիին։ Եւ աչքերէ անտես, սոսկական դափնիին վրայ իր ճակտի, կը նստի պսակը լոյսի։ Ան կ՚երթայ անվարան ծառանալու Լաւին թշնամի՝ բազէներուն դէմ գիշակեր։ Ո՛չ մէկ երկիւղ կու գայ խռովել իր հոգին, որ կը բաբախէ միակ կիրքով մը։ Ան ունի մէկ երկիւղ միայն։ Երկիւղը՝ բաւականին չնպաստելու զգացմանը՝ ուրիշներու թշուառութեան։ Երազայի՛ն եւ անվեհե՛ր, ան կը մտնէ աշխարհը՝ Անձնազոհումի տեսիլքին, որ կը դառնայ արգանդը իր ստեղծագործութեան։ Ես չեմ ճանչնար ո՛չ մէկ քերթող, որ օր մը օրհասական, չլքէ քնարն իր եւ հողն իսկ իր ծնընդական, երթալ պաշտպանելու համար կեանքի Արժանավայելչութիւնն ու Ազատութիւնը սրբազան։ Կեանքը ստրկացնող անհամար չղթաներուն դէթ մէկ օղակը փշրել՝ կը դառնայ հրամանն անառարկելի իր շնչառութեան։ Իր նըւագը կը ստանայ վերին հարստութեան շքեղանքը, երբ խորհրդահոծ հիմենէին նարօտը կը պսակէ զայն գերագոյն տէրերուն արդարանուէր։ Երբ արտոյտին գայլայլովը կ՚առընգնուի, իր հոգին ոսկեգմբէթներուն վրայ կը թեւածեն անդադար՝ տատրակները համայնական եղբայրութեան։ Ան գիտէ ընտրել գործերը «չնչին», վասնզի այդ չնչին արարքներուն մէջէն աստուածայինի շունչը կու գայ հեւալ իր մէջ։

***

Միաքը.

— Մսխեցիր ժամերդ անգին։ Անոնք եկան ու անցան անհետ։ Ցումպէ՛տս։ Դէ՛, հիմա ծեծէ՛ սիրտդ, փետէ՛ մազերդ։ Այդ մսխումներդ, անհամար ու փոքր, կաթիլ-կաթիլ, ինկան ու լեցուցին, բերնէ բերան, սափորը կեանքիդ։ Եւ օր մըն ալ, յանկարծ, չչմեցա՛ր։ Լեցուե՛ր է, լեցուե՛ր՝ սափորը։

Հաւատքդ թէ՝ յաւիտենական է կեանքը, քանդակ թանկագին, ինկաւ գետին, եղաւ փշուր-փշուր։ Երբեմնի այնքան ճկուն մկունքը բազուկներուդ, որ չօգտագործեցիր, գարձեր են մէկ-մէկ պարան, աւելի կարծր, քան ամրապիրկ լարերը նուագարանիդ։

⁂

Սիրաը, մեղմիկ, բացաւ զոնակն իր, նայեցաւ քերթողի դէմքին եւ, անդամ մը եւս, սիրաը ցաւեցաւ։ Աչքերը կը խօսէին, բայց ան չէր լսեր բառերն անոնց թաց շիներուն։ Ան չէր ուզեր մխիթարուիլ։

Ահա թէ ինչ ըսաւ Սիրաը, մեղմ ձայնով բայց անյոգդողդ։

— Յարգոյ Դատախազը կ'անդրադառնայ, թէ անցողական ինչին ծառայութիւն մը թշուառութեան՝ անարժէք է, նըման լումային նետուած մուրացիկի պնակին։ Սիրտը, որ կը ծառայէ իր կեանքի բոլոր պահերուն՝ ահա՛ ճշմարտութիւնը մեծութեանց։ Ծառայել ինքնարուխօրէն ճզմուած խոնարհներուն, որ կորսնցուցած են իմաստը իրենց էութեան, իրենց իրաւունքին։ Երթալ ճակատելու կեանքն ամարդող վիշտերու զանգուածով։ Երթալ՝ անճշմարիտին դէմ ոճրագործը։ Այն բոլորը, որ կը դատապարտէ Դատախազը մեծարդոյ, ու՝ ահա՛ կը հռչակեմ առաջնորդն գործը ունէ արարածի։

⁂

Մխաքը անդրադարձաւ՝ այսպէս բարբառեցաւ այն օրը, ցասմնալի.

— Ո՞ւր են մեղեդիներն այն բոլոր, որ կը սաւառնէին որպէս երկինքին սակ, վճիտ յուզումներու թեւերուն։ Անոնք կը կացահարէին պատուհաններն հոգիներուն, երանութեամբն այն, որով արտոյտը կ'ուղղուի դէպի արեւածագը։ Անէր երանգագնակը ձայներուն եւ նկարէր թուղթին վրայ ոսկեակափայլ հրախաղն անոնց թռիչքին։ Ի՛նչ վոյթ, թէ նօթի...

Եւ շարունակեց ապա, ուժգնաձայն ու պերճախօս.

— Գեղեցի՛կն է միակ իշխանն ու աշխարհակալը Արուեստին։ Բոլոր մնացեալը կեանքին՝ ճորտերն իր ոտատակու։ Ոանակոխէ՛ ամէն ինչ։ Զերբաղատուի՛ր առօրեայի հարածանքէն դժխեմ։ Անոր ճանճերէն գիշախանձ։ Ահա՛ մատնացոյց կ'ընեմ քեզի ուղին փառքի, Յաղթանակի։ Մախեցի՛ր օրերդ, իրր ճանճերն ըլլային կոտնկներ պատգամակիր։

— Եւ ի՞նչ եղաւ խորհուրդը ոնամէջ՝ պաշտպան փառատարանին։ Ան չէ՞ր, որ ձեռքէդ բռնած, իրր մանուկի մը կամազուրկ, տարաւ քեզ ոնրոյ կրակներուն, հրայրքներուն ախտավարակ։

— Ո՞վ էր, որ թողլքեց քնարն իր՝ խաւերուն սակ փոշիի եւ գնաց նետուեցաւ հրապարակներուն մէջ, քաղաքներու թնճուկին, յանուն փուճ տեսութեանց քմայքին։ Բանի՛ անգամ ինկար ուժասրիկ։ Իմաստութիւնը դարձեալ չեկաւ յուսաւորել ուղիդ։ Ի՞նչն էր աւելի կարեւոր,

քան նուագը քեղի համար: Հարկ էր սակայն, որ յանդգնորէն անցնէիր դիակներուն վրայէն խոչընդոտներու: Երբ նոյնի՛սկ՝ անոնց անունն է պարտականութիւն: Մինչ մեծ պարտականութիւնը բուրվառելու Գեղեցիկը, քեղի աբրուած միակ պատուէրն էր վերին:

***

Սիրտը այս խօսքերով հակաճառեց Դատախազին.

— Ո՛վ նուագածու կարեվէր, ընտրեալ էակ, որուն համար իր ջուրն հանապազօր եւ ցորեանն ատոք՝ տառապանքն է միայն: Ինչպէ՞ս չդնէիր քնարդ մէկդի եւ չունկընդրէիր ճգնաժամի զանգը, երբ մահուան մանգաղը անգուլ կը բանէր, Անմեղութիւնը հնձելով: Ինչպէ՞ս չելլէիր մարտի, թողլքելով լար ու փետուր, երբ մայրեր, մանուկներ, ամէնուրեք, Վատի արիւնռուչտ սմբակներուն տակ կը ճզմուէին, ի խնդիր այսահար ախորժակներու: Եւ դուն, վերացա՛ծ, աղե՞ղ պիտի չարժէիր, ոտքդ կեանքի դետնէն ու սիրտէն կտրած: Թրէմոլոներու եւ Փիդիքաթոներու կատարելութեա՞ն նուիրուէիր, երբ չորսդիդ մռայլ անհաւասարութեան լաւաները հրակէզ, ալիք-ալիք, մէն մի օր քիչ մը առաւել, կը յառաջանային: Եւ մռայլ Անբանութիւնը կը սոնքար, զոհերու համբանքովը հրճուախայտ:

Կեանք աննուիրական նողկալի՝ եթէ ոտնահարէիր սիրտդ, եթէ չանսայիր անոր կանչին եւ դառնայիր ստբուկ, եսիդ բռնադատ: Կան պահեր, երբ նուագարանն ալ կ՝աղարտուի եւ կը դառնայ սրասոյր գործակալը եսապաշտութեան քաղցկեղին: Ճպոտներու խազերուն փոխարէն, նախ իրա՛ւ կ՝ըսեմ, մատները սպեղանին պիտի տանին աշխարհի պալարներուն: Այն ժամանակ միայն նուագարանէն բխած մէն մի մեղեդի կը ստանայ չեշտը անդին, կը բարձրանայ նման հրախաղին, որուն գեղն ու լոյսը, շլացուցի՛չ, բոցարձա՛կ, կը ջամբեն ջերմութիւն սիրտերուն սառած:

Ահա՛ ես եկայ ըսելու, որ աւելի բարձր, քան աիրացումը ոսկեշող դափնիներու, կան չնչին արարքները, որ կու գան անշշո՛ւկ, շողարձակումներովը սակայն հերոսական արարքներուն: Ճշմարիտ մեծութիւնը խոնարհ եւ համբերատար քաջութեան՝ կ՝անգիտանայ փառատենչութիւնը: Երբ քերթողը զինուորն է կարեկցութեան, աններող արգարատենչութեան հրամաններուն: Կա՞յ եղանակ մը այլ՝ դառնալու բնակիչը մշտնջենական, աշխարհին մէջ Յիշողութեան: Հարկ է նախ լաւ մարդ ըլլալ, ըլլալու համար նուագածու մ՝արժանավայել: Նեխած ակէն բխած աղբիւրը չի պարգեւեր երբե՛ք թաս մը ջուր պաղպաջուն:

— Դէ՛, արիացիր, էակ՝ ցկեանս կուսական: Աստուածներուն նախամեծարն ես դուն: Մեղեդիներդ չնոթագրուած՝ չեն մեռնիր բնաւ: Դուն՝ կեանքի օտարոտի խու-

զարկու։ Գերակայ կեանքի ճամբորդ հիփնոսացած։ Նիւթը կենդանացուցիր տրոփիւնովն իմաստին, վճիտ հոգիովը մանկային, վասնզի՝ գերազանցապէս մարդկային։ Դուն ճանչցար մեծութիւնը՝ երդերուդ զոհաբերումին, երբ խօսքը գործին էր մեծ։ Ստեղծագործութիւնդ փոխարկեցիր Գործի։ Եւ Գործդ գտաւ ճշմարիտ իմաստը Երգին։ Ամբողջ հարստութիւնը կեանքիդ փորձառութեան՝ փոխարկեցիր գիտակցութեան։ Միակ իրերափոխումը նիւթին, որով էակ մը կ՚ողջագուրուի աստուածներուն հետ։ Ցանուն իրականացմանը՝ խաղաղանուէր կեանքի իտէային մշտագարեան։

***

Երբ դարձեալ յատնուեցաւ Սիրաը, շրթները էր չարժէին կարեկցութեամբ։ Քնքշութեամբը քրոջ մ՚աղու, ձեռքը դրաւ քերթողի ճակտին սառած։ Ապա, ձեռքէն բռնած, տարաւ զայն քաղաքին հրապարակները, ուր կեանքը կը փրփրէր ալեկոծ։ Ուր կարմրաշառայլ կապելաներու կանչը մոլեգնած կը շեփորէր։ Ու Սիրտը խօսեցաւ.

— Եա տեսայ քեզ նստած, կարմիր ժայռին մերձ տնակին, ուր սօսի մը երկինք կը սուրար։ Կ՚ողբայիր դառնութեամբ մը ցաւակէզ։

— Կ՚ողբայի տարիներս անդարձ, — պատասխանեց քերթողը, — ուր կեանքս չոգիացաւ, ծուէ՛ն-ծուէ՛ն։ Կ՚ողբամ օրերուս քաղցր յափշտակութիւնը, որ խողխողուեցաւ մէն մի օր։ Կախարդանքը կեանքին, որ մէկ անգամ կը արուի մէկ մահկանացուի։ Եւ ահա պահն, ուր անմխիթար կը հծծեմ եղերերգը կորուստներուն անվերադարձ։ Կ՚ողբամ, այս ժամուն վերջալուսային, քնարս՝ փոշիներու դագաղին մէջ։

— Եթէ կեանքդ հոսէր հեշտասիրութեան դղեակին մէջ — ի՛նչ թշուառութիւն... Եթէ չցնծատօնէիր թաւալող մէն մի եղանակը կեանքին, մէն մի կշռոյթը ժամանակի քայլերգին, կրայուզօրէն ու վտանգալի խոյանքով, այն ժամանա՛կ է, որ կեանքը իր վրէժը պիտի լուծէր անյեղլիօրէն։ Դարձնէր քեզ նշաւակ՝ անգիր դատապարտութեան։ Ամլութիւնը լոկ պիտի ըլլար ճակատագիրը նուագիդ։ Եւ հնչիւնն անոր պիտի ըլլար ձանձրալի՛, խժալո՛ւր, սնամէ՛ջ։ Կեա՛նքն է սնունդը արուեստին, վասնզի գերկեանքն է՛ իրականութիւնն իր։ Իսկ գերկեանքը՝ աշխարհն է գիտակցուածին։

— Հարկ է սակայն տուայտիլ տեւապէս, ահագնօրէն՝ ցաւովը Ուրիշին։ Եւ դեռ հարկ է երթալ ճանչնալ նկուղները մեղանչաւորներուն։ Եւ մերթ՝ պարե՛լ... Այդպէս կը ստացուի ուժը թեւածելու խելայեղ թավով, բերելու համար Մարդուն բարձունքներու թթուածինը կենաչնորհ։

Որպէսզի կարօտը զենիթին ա՛լ անգամ մըն ալ չլքէ հագիդ, իբր ան ըլլար կայք մ՚անտէր, անմարդաբնակ։

Երբ նուագարանիդ կանչին կ՚անսայիր, մահամերձի մը կեանքն է՛ր, հոնդիւնը կեանքին մե՛ծ բազմութեանց, լքուած հոգեվարներու անհամար։ Կամ՝ հրէշաաիպ անիւներու կողքին ծիւրող աղջնակի մը։ Ճշմարիտ արթիսթը ինչպէ՞ս մնար խուլ եւ անթափանց կանչերուն ճգնաժամային։ Ինչպէ՞ս չդառնար յանձնառու։ Եւ տէր չկանգնէր՝ ճակատագրին անոնց։ Ինչպէ՞ս չտար ապացոյցը իրերայաջորդ իր անկեղծութեան՝ հրատոչոր եւ հերոսական։

— Մէն մի րոպէդ եղաւ երանգ մը պայքարի, յանուն երջանկութեանը նմաններուդ։ Ի՛նչ փոյթ, թէ ժամանակաւորէն անտեսուիս, երբ ժամանակին ստուերը կ՚ընկերանայ քեզի։

— Ակնարկն իսէալիդ կ՚ընդգրկէ տարածութիւնները։ Քեզի համար գոյութիւն ունեցաւ Մա՛րդը։ Անհամար մարդիկն անխտիր՝ զաւակները արարչութեան։ Երթա՛լ գէպի բոնահարեալները, աքսորեալները, ընչազուրկները մորթազերծուող։ Երթա՛լ, տանիլ անոնց Յոյսը ազատագրող, լոյսը Գիտակցութեան, կորովը ծառացածներուն անպարտելի։ Հնչեակէն, սինֆոնեայէն առաջ եւ անոնցմէ վեր, մարդը կը պատկանի համայն մարդոց։ Եւ իր կեանքն ալ, նախ՝ չքացմանը Գործին, գիշակեր շանաձուկերու։ Չքացմանը՝ մարդկութեան այդ անարգանքին։ Չքացումին սպառ ի սպո՛ւռ։

⁂

Վերջին խօսքը՝ ատեանի առեզծուածային նախագահինն էր։ Ան սկսաւ մեղմ ձայնով, զուսպ եւ, ինչպէս միշտ՝ պարտադրուող զօրութեամբ մը խոբհրգաւոր։ Տարածուեցաւ անապատային լռութիւնը, որ կը հեւար։ Մթնոլորտը դարձաւ խռովիչ, խռովքով մ՚անսովոր։

Ունկնդիրները համակուեցան երկնչանքովն աստուածաշնչական։ Ձայնն էր Էութեան.

— Անչափելի է տարածքը Միտքի կայսրութեան։ Պանծալի՝ իր գործը, երբ իմաստութիւնը յար կը շարժէ թեւերն անոր։ Իմացականութիւնը, աներեւակայելի խոյանքներով, կը խուզարկէ Կոզմոսը։ Կրնայ վերադառնալ անգին ծանօթութեանց հունձքը գիրկին։ Կրնայ եւ զահավիժիլ, իր շղթայազերծած պակուցիչ ուժերէն պարտուած, վիհին մէջ Աւելորդին։ Մեծ Անկարելիին ուրուականը կըրնայ յայտնուիլ յանկարծ, ամայուաքին մէջ անբաւ։

Մեծ է նուագածուն։ Ձկայ կեանքի զարդօրայքին մէջ գոհար մը, որ ըլլայ աւելի թանկագին, քան արարչագործութիւնն իր, երբ ան կ՚ունկնդրէ ճշմարտական ձայնը Սիրտին։

Երբ բորոտած դարը անզօր կը գալարուի մութին մէջ, անոր ձայնն է միայն, որ կը բարձրանայ, նման լոյսէ սիւնին: Մեծ ձայնը անոր, աղաղակը՝ խորտակուած մարդկային արժանավայելչութեան: Ան կը հասնի բարձրութեան մ'անգերազանցելի, կը գառնայ աղաղակը՝ գարերու խիղճին: Աւելի մեծ, քան Միտքն աշխարհակալ, աւելի մեծ, քան Սիրտը, ակնաղբիւրը յուզումներուն, Խի՛ղճն է սակայն գերակայ: Անոր թելադրանքը յաւերժին կեա՛նքը ունի: Մարդուն օրէ՛նքն է անյեղլի: Անոր անձկալի ձայնը սիրոյ՝ կը ճեղքէ երկայնքը ժամանակին, կ'երթայ միախառնուիլ, հնչիւնին մէջ մարդեղացած տիեզերական Խիղճին՝ վերջին Մեսիային: Զրկուած անոր տրուփիւնէն արդարակշիռ եւ յաւէտ անսխալական, Մի՛աքն ալ, Սի՛րտն ալ, մերթ կո՛յր են, չփոթահա՛ր, յաճախ անհեթե՛թ: Ատակ են անոնք, մին իր խոյանքներովն միականի, միւսն իր զգայամոլութեան անձնատուր, գերազանցելու այսահար խոտորումներովն իրենց, գազանայինը անասունին:

— Անոնք, — Միտքը, Սիրտը, Խիղճը — կը ծնին միասին, կը սնանին կաթովը միեւնոյն Ստինքին, կ'ապրին միասին: Երբ մին անոնցմէ մեռնի դօսացեալ, անոնք բոլորը տակաւին կը մեռնին միասին:

Մէ՛կ է Տիեզերքը, մէ՛կ՝ Յաւիտենականը: Եւ մէ՛կ՝ ամէն ինչ, որ կ'ապրի արեւին տակ: Զկայ հզօր արարած մը, որուն մէջ բոլոր հակադրութիւնները, ըլլայ բեւեռային հեռաւորութեամբ, չներդաշնակուին: Մէն մի էութեան հրաշքը՝ ագուցուածքն է, իր անհաւատալի բարդութեամբ, անհաւատալի կատարելութեամբ: Իր համադրութիւնը:

Քերթո՛ղն է որ կը փոխանցէ թրթռացումն անոր անվախճան ներդաշնակութեան:

Այն ատեն է, որ մեծ հնարաւորութիւններու մայր ուղիները կը բացուին: Այն ատեն է, որ քերթողն երազուն կը բաղձայ իրականացումը իր երազներուն: Որ՝ իմացակը բաղձայ իրականացումը իր երազներուն: Որ՝ իմացականութիւնը կ'ելլէ միացնելու մարդը՝ բնութեան, եւ ամուսնացնելու էտէալը՝ իրականին հետ: Ալ ան ունի վասնզի, անոր կարելիութեան դիտակցութիւնը:

Կը տիրանայ հաւատքին: Բնազդական հաւատքը իր ուժերուն վրայ: Հաւատալն, իր ամէնէն խոր եւ ամէնէն լայն իմասար կը ստանայ եւ իր էութեան ընդերային եւ ամէնէն բանաւոր մասը կը կազմէ:

Ահա՛, ան կը մտնէ, այլափոխուա՛ծ, քահանայակա՛ն, իր երկրորդ բնութեան մէջ: Հաւատքին հոսանուտը թափանցած է մէն մի բջիջն իր: Մեծ մեկնումի երիվարը, խրխնջագին ու դղրդագին՝ կ'արշաւէ դէպի լայնքն ու խորքը իր ստեղծագործութեան: Ահա ճանաչողութեան գաղտնիքներուն ամրափակ դարպասները որ, մին միւսին ետեւէն, կը բացուին իր առջեւ: Եւ այն բոլորը, որ կը ծորի

իր էութենէն՝ ներդաշնա՞կ է, ճի՞շդ է, լա՞ւ է, դեղեցի՞կ է։

Սէրը կը բարձրացնէ զայն աստուածայինին։ Աստուածայինը սակայն պտուղն է միաձուլումին, իմացականութեան եւ սէրին։ Հզօր արարածին մէջ կը աիրէ հաւասարակշռոյթը՝ դիտունին եւ արուեստագէտին։ Ինչքա՛ն աւելի կը սիրէ ան, այնքա՛ն աւելի կ՚երթայ մատչիլ ճանաչողութեան։ Այնքա՛ն աւելի կը պարզէ տիեզերականի հովերուն՝ առաղաստները դիտակցութեան։ Մտածո՛ւմն է մարդկային մեծագոյն իրականութիւնը, վասնզի՝ դիտակցութիւն։ Բնութեան մէջ ոգին է, որ կը սաեղծէ մարմինը։ Եւ մարմինը՝ կ՚արտացոլացնէ ոգին։ Եւ արուեստին մէջ ձեւը այլ բան չէ՝ եթէ ոչ պատկերը ոգիին։

Մէ՛կ է Տիեզերքը, մէ՛կ՝ Յաւիտենականը։ Միտք, Սիրտ, Խիղճ, նոյնպէ՛ս, կը հաստատեն օրէնքը՝ անընդմէջ Կոզմոսի, իրենց իրերահաղորդ ուժերուն մէջ։ Երբ կը յառնուն միաձոյլ զօրութեամբ, դարձած միատարերային, կ՚առաջնորդեն մարդը դէպի աստուածութիւն։ Կը կատարուի էականը։ Ո՛չ թէ կը զետեղուի նոր անիւ մը կոտրածին տեղ, մարդու մեքենային մէջ, այլ կը փոխուի այդ հոյարարդ հրաշալիքը՝ մարդը ի՛նքը։

ՀՐԱՉ ՉԱՐԴԱՐԵԱՆ

Նիս, 12–76

Վ. ՕՇԱԿԱՆ

ՀԱՐՑԱՓՆՆՈՒԹԻՒՆ

Թաց ու աղտոտ ցուցափեղկերու եսին յանկարծակի եկած պիտի ապրինք
լոյսի մահն ու ծնունդը տօնելու խոստումով
բարակոփի փնէօմաթիք փորիչի փոշի աղմուկով սարսռագին
ու փողոց ինկած կոխկոտուած թերթի մը կտորով սնանելով
ու երբեմն՝ պատահմամբ՝ այդ կողմերը այցի գանք
ով գիտէ ինչ կարօտ յանցանք անգիտակից անմարսելի որոնալով
մեզ փնտռելու անպէտ կայնած փոմ–ֆրիք ուտող մարդոց գլխուն վրայէն
գրեթէ պահուըտած հիմա ծածուկ իբր թէ մենք չենք լորձունքի համ
նայելով անոր համր պաղատագին զարմացած աչքերուն
ու մարմինին շինուած անյայտ հեռու քաշուած պիրկ թելերու առանցքին շուրջ
տարիներու անօթութեամբ սպասելով խենթեցնող տաք մորթ բոպիկ
վանառուին
աւելցած նետուած շունչը հաւաքէի մինչ ան մարդու հում պատառը ծամելով
բովս եկաւ երկվայրկեան յարդարելու քսուելու խօսելու նոյնիսկ
յետոյ մաշկը մոռցաւ ու փորձեց երթալ վարագոյրէն անդին կորսուիլ
իբրեւ թէ ես իրեն նման մարդակեր ու հալածական մանրէն մը ըլլայի
ի՞նչ հոն կայներ զիս հազար–բզիկ թաքստոցէն կը դիտես
յիշելով գանին ծիծաղելի ճիչը վախի երջանկութեան օգնութեան
զիս հոս մի թողուր միս մինակ ուրուականի հունտեր ափիս մէջ
ես կը սոսկամ ժամանակի ոտքի ձայնէն
մայթին հանգչող աղբահաւաքներու կատակներէն իմ մասիս
քնաշրջիկ լկտի աչքեր կը լրտեսեն ու կ'ամչնամ խենթի ձեւեր կ'ուզեմ առնել
որ չըլլայ թէ ճանչնան զիս վրաս խնդան գողնան տանին գիշերուան հետ
ես քուկդ եմ չե՞ս յիշեր ժամադրութիւն դեռ կը սպասենք սիրահարներ
որ զիրար գիտնանք կեանքի պատին երկու կողմէն աքսորուած
բան մը անդուլ կը կրծէ պարագիծը աշխարհին
հեռու հառաչ մը կ'ուռի մութին սրտէն
բայց չի փրթիր ու կը սպասեմ որ քովս գաս ձեռքս բռնես մանկութեան պէս
պատմելու ինչպէս ինչու հազիւ հազ մեծցա՞նք
թէ մէկերնէս մին սարսափահար տղեկն է դեռ հեքիաթին
անտառին մէջ կորսուեցաւ չար վհուկին ձեռքը ինկաւ
որ զինք մարդու փոխեց ու նետեց կախարդանքին եզերքին կառչիլ
շունչը բռնած դիմանալով որ չփրթի գոնէ այդ
գոնէ միւսը մնայ ճամբու հեռուն մինչեւ հոս փախստական ամօթխած
թէ՝ չկա՛ս դուն ալ — միայն ծպտումը սովահար մուրացկանի
ու ես օրացոյց կը փնտռեմ սրճարանին մէջ բան մը ըրած ըլլալու համար
սկիզբէն ի վեր միակ աչքս կեանքի փողոցին ամբոխին
յուսալով որ ես եմ աս հոս դրուած
մինչեւ անցնի երթայ ու կորսուի հին ճամբորդին ոտնաձայնը
ու մնանք ես հարցնելու տղեկին:

Մեր զաւակները պիտի մեծնան առտուան անկիւններէն հաւաքուած փոշիով
զոր գիշերը կահուզործը մեկնած ատեն ետին ձգեց ու փախաւ կամ
պահուըտեցաւ
ու վաղն ալ պիտի գայ տակաւին ապակեթուղթը ձեռքին բերանը հոտելով
բայց մարդ զինք չէ կանչած, նորէն ամէն կողմը փայտի փոշի պիտի ըլլայ
գործ բան չունինք կարասի՞ պիտի տեղափոխենք նորէն ու ամէն օր
ամէն մէկը վանդակին մէջ լաւ մը տեղաւորուած նոյնիսկ երջանիկ է
դուռը բաց ձգած ենք որ չկարծեն թէ սիրքի տարաշխարհիկ անասուններ ենք
որ երեխաներ չփորձուին փոփ–քորն նուշ ու աշտուն մեզ նետելու
որ կարենանք վիզիթայի երթալ սենեակէ սենեակ աթոռէ աթոռ
խօսելով նայելու խօսելու մասին ու չկարծէք որ ես ուրիշ մէկն եմ
կարեւորը ուրիշներու լռութեան ճախճախուտքին մէջ չխեղդուիլն է
հոն նստած մարդոց բացակայութեան էշ նահատակ չերթալն է
հիմնականը ոսկի ակռայի ձայնին ու զրահապատ աչքի փայլի հմայքին
տոկալն է
առիթէն օգտուիլ հանած–վարած յափշտակել ինչ որ կրնաս
մանաւանդ անոնց անուշադիր վայրկեանին երբ ձրի է ամէն բան
կորզել անտէր աւարէն ու փախցնել քու մերկութեան շտեմարանը լեցնելու
ու կառոյցին ներսի դուրսի ճեղքուածքները փապարները գոցելու
վերջ տալու սա քուրան–տերին որ կեանքդ կ'առնէ կ'երթայ հազալով թքնելով
իբր թէ դուն ծնած ես պարզապէս փաստելու թէ կարելի է ծնիլ
իբր թէ քեզ փոխ տուած են Շարաթ գիշերուայ համար
մեծ պանդոկի շքեղ հագուած պաշտօնեայ դուռ բանաս գոցես որ Կիրակի
առտու ըլլայ
հիւանդ նիհար փէզէվէնկ մըն ես կեանքի խաչբառին մէջ անշարժացած
անծանօթներու յաւերժական գիրկընդխառնումին մէջ անդամալոյծ
բանտարկեալ
փախուստ չկայ քեզի համար ոչ իսկ յարութիւն
միայն անել սանս–իւնիք մը առանձնութեան
մինչ անդին աշխարհ կը դառնայ մտրակին տակ ասդին անդին
կարծես թէ դուն գոյութիւն իսկ չունենայիր —
կրակ երաշտ մրրիկը թաւալգլոր յամառօրէն ափրիկեան տափաստանէն
մարդ կը փնտռէ
ռուսական ստեփներուն երկու մշակ երկինք շալկեր տեղ քայլ կ'ընեն
տարի մըն է
փաբիզեան շնիկի թաղումին պատերազմական նախարարը կու լայ ու
կեղծամը կը շտկէ
քիւրտ բեռնակիրը նահատակներու արձանին տակ արիւն կը միզէ
ոստիկանները չորս ըմբոստ պատին տակ կը շարեն ամորձիքներուն
նշան կ'առնեն
վարչապետը ու նախագահը պէտքարանը կ'առանձնանան աղտոտ գիրքեր
կարդալու
լրջութեան իր հազուագիւտ պահերուն կրօնականը ամչնալու է ինքզինքէն
Գէորգ Զաւուշ եթէ այսօր ապրէր շատ շատ ակումբի սրճեփ մը կ'ըլլար
մարդիկ կան որ կը ծնին ու կը մեռնին առանց երբեք բանտի մը քովէն
անցած ըլլալու
ցոյցի թաղումի մասնակցելու կռուած ըլլալու բարկանալու հայհոյելու
սիրելու

առանց երբեք մէկը տառապեցուցած ըլլալու
փրոֆեսէօրին անշունչ մարմինը երբ քաշեցին տապալած գրադարանին տակէն
ձեռքին մէջ մանկութեան մէկ նկարը գտան մօրը ծունկին նստած
բոլոր գէրերը բանտ նետեցէք անբարոյական է գիրութիւնը գողութիւն է
աստուած մեռաւ որովհետեւ չէզոք մնաց մարդոց կռիւներուն մէջ —
կարծես թէ դուն լուսնին մութ երեսը աքսորուած ես հինգ միլիառ
տարիէ ի վեր
իբրեւ թէ չփորձեցիր աստղանաւորդ ճամբորդներու կողմը գալ վազելով
ձեռքով ոտքով նշան ընել թէ դուն ալ մարդ ես վար ի վերոյ
բայց անոնք արդէն ամէն անգամ ետ կը մեկնէին
իրենց կիներու չլուացուած փոխնորդներու կոյտին հոտին մէջ թաղուելու
քանի մը շփոթ փոշոտ հետքեր լքած իրենց ետին
ու դուն գիտես որ անպայման ետ պիտի գան որովհետեւ
այդ այլանդակ սաղաւարտին ու դիմակին ետին անթէններու
հանդերձանքին ետին
քեզի նման կիսատ շնչատ արկածահաք
էնթէրփոլէն փնտռուած փախստական բան մը կայ
որուն կեանքը մէկ առտուէն միւս առտու
յետաձգուած գաղտագողի ժամադրութիւն մը եղաւ
ամէն հանդիպողի հարցնելով թէ հո՞ս է հիմա՞ դո՞ւն ես
կարծես թէ վաթսուն տարին ու երկվայրկեան սկիզբէն պարտքով առած էիր
ու ամէն վայրկեան ամէն տեսակ հարցումի ամէն ինչի ետ կու տաս
ինչ որ ունիս մինչեւ որ յանկարծ ոչինչ մնայ
մէկը չկայ որ ոչ ըսէ կամ ալ այո նոյնիսկ լսէ
իբրեւ թէ դուն կրնայիր ծնած իսկ չըլլալ
այդ հետքերը տեսած չըլլալ սիրոյ ցաւի մինակութեան մակերեսին
իբրեւ թէ դուն չես որ ճաշէն ետք մարդով յագեցած ուշացրիւ երկակենցաղ
խաղի թուղթով վրայէ վրայ տուներ կը շինես խօսելով իտէալներու մասին
դուն չես որ ամէն անգամ արթննալուդ թելէֆոնի մը կը սպասես
որ դեռ չեկաւ ու անհամբեր շուքդ առած տուն կը վազես
յուսալով որ հիւրանոցը նստեր քեզ կը սպասէ թաթլի սէրթը ծխելով
նոյն մարդիկը հաւանաբար որ նշան ձգած էին փախչիլ առաջ
ու հիմա այլեւս վստահ ալ չես թէ որո՞նց հետքն էր որ տեսար
դո՞ւն էիր արդեօք առանց գիտնալու հոն մոլորած

կամ ալ երազ էր ամբողջ եղածը
միայն թէ զայն չմոռցած արթննաս որ գոնէ պատմելու առիթ ունենաս
ինչպէս նստած հին ալպումներու շուրջ համբերանքէ մաշած ճաթած
բազմոցներու մէջ
ու ծերութիւնը ուսիդ վրայէն նայելով ամէն կողմէն ի՞նչ կը փշէ կը տանի
ու կը ճանչնանք կը վերյիշենք կը խօսինք անկարելի անցեալի մը մասին
բոլորս մէկ հաւանաբար նոյն բանն է որ կը պատմենք իրար զիրար
թէ ինչպէս մարդ յանկարծ յիսուն տարեկան կը ծնի
ու կը փորձէ ամբողջ կեանքին ետ երթալ որ գտնայ ի՞նչը ի՞նչը
աստուած իմ...
ետ ետ քալելով երթայ դէպի հորիզոն որ կը մօտենա՞յ թէ կը հեռանայ

որպէսզի հասկնաս թէ
չկայ ուրիշ աշխարհ հեքիաթին ու իրականութեան միջեւ
ուր կարենաս փուլ հաւաքելով զբաղիլ ու սուտ քուն ձեւանալ
երբ զան ահաբեկիչները քաշկոտելով քեզ տանելու հարցաքննութեան
թէ ինչո՞ւ զաւկիդ չըսիր որ դատախազի զգեստիդ տակ շուարած
խրտուիլակ մըն ես
որ կը փորձէ ուրիշ խրտուիլակներ վախցնել
խարխուլ զետեղուած ամայի առապարի սահմաններուն
ինչո՞ւ չըսիր որ հազիւ կրնաս անունդ հեգել վկայականիդ վրայ
որ երբ առտուն կ'ածիլուիս ահաւոր ամօթալի բաներ կը լսես հայելիէն
դուն բարեմիտ սթերէոֆոնիք ութանկիւն ու մեկաթոն քաղքենին ես
խորանարդ արմատը մարդկութեան մանրանկար ընտանիքին
ինչո՞ւ չըսիր գիրուկ տղուդ ո՞ւր է անսգիւտ հմայքը
գետինը սրբող սպասուհիին ճերմակ ծիծերուն ու յետոյքին
ինչո՞ւ ժպտուն կառսոնը գաղտնի լեզու մըն է որով մարդիկ սեղանէ սեղան
կը մտերմանան
թէ ինչպէս ծէսը մոգական միսթիք պանդոկին ինքնութիւնը կը փոխէ
ու չես ճանչնար բազմութիւնը փողոցին որ հազիւ ոտքերդ կը լակէ
ու կը հոսի կ'երթայ աղքատներու համբերութեան պէս անհատնում ու աւելորդ
ինչո՞ւ չըսիր թէ մարդիկ ալ կան որ չեն ծնիր ու չեն մեռնիր
կող կողի քիժոտ աչքերը գոց մռայլ դունչը խրած անշարժացած
անմահացած թշուառութեան գուռին մէջ
որոնց կիներու վարիսները չեն տեսնուիր ու յղութիւնը չի նկատուիր
որոնց թեւը չ'անցնիր ամուսինը երեկոյեան փափկութեան մէջ
ուրախ տրտմութեամբ հպարտօրէն ցուցադրելու անցորդներուն ու մօրաքրոջ
թէ այդ մարդոց արեւախանձ հաստ ու մազոտ թեւերուն ոչ մէկ հոթէսի
նայուածք ինկած է
իրենց արեւը մելամաղձոտ շուք չի ձգեր կամ գիշեր է կամ ցերեկ
թէ կայ ուրիշ արեւ մըն ալ որով գայլաշուն կը պտըտցնեն ու միզելուն
կը սպասեն
լոյս մըն է ընտելացած ու մեղսակից
որ շուրջի հարիւրաւոր հիացական ու նախանձոտ նայուածքներէն կը բխի
երբ Քավ տէ Ռուա Փէփէին հետ կը համբուրուիս քոքթէյլներուն
գգուես դուն քեզ
նախարարին կակուղ ձեռքը կը թօթուես ու ճերմկող քունքերդ կը քննես —
ինչո՞ւ չըսիր թէ պէտք է ընտրէ

կամ հեքիաթը
որ մահուան ճառագայթի նման խարսխուած երկվայրկեանի սրտին խորը
ճշմարտութիւն կը ստեղծէ կը լուսաւորէ ու կը սպաննէ
մեզ թողելով վիժած բառէ շինուած ծիծաղելի պորտակապ մը
որ ետ բիւրեղ մագնիս հարցումին կը տանի
որու հազար ժանգոտ ճանճոտ կարթերէն անշէջ խայծեր կը փայլին
ուրկէ բոլորս մէկիկ մէկիկ կախուեր ենք ձուկերու պէս
գոնէ ապրելու ես ըլլալու մոգային խայտին շրթունքը հասնէինք
բառ մը իմաստ փրցնէինք կեանքը ետ ծով չնետուած տակաւին

ծանր քարը անհեթերին վզին կապուած
անպէտ անտիպ վրիպակ մը աննախընթաց անկրկնելի դէպքին մասին
ոչ թէ ասանկ կը թփրտանք կը շխրտանք հովերուն մէջ
փխրուն վտիտ տերեւ
զոր կը զործէ կարկահին վրայ լուսահոգի տէրտէրին տուն մնացած աղջիկը
բայց գիշերը ամէն ինչը կ'աւրուի ու առտուն ծայրէն սկսելու է
անդուլ անխնայ անգիջող մրցումը լոյսի արագութեան հետ
առաջինը հասնելու հոն ուրկէ խորհրդաւոր գաղտնիքը կը շողարձակէ
կենսատու եւ մահացու
հեքիաթին պէս

կամ իրականութիւնը
ուրիշ մարդոց մահուան չափ անխուսափելի արկածահար ու օտար
քանդակները մասամբ մը աւրուած կիսով փլած հնադարեան արձան մը
մեծ ու մաշած յարգի գորգ մը հոն նետուած
մանկութենէն ի վեր կը ծեծեն ձեռքերով փոշին ե՞րբ պիտի հատնի
վրայէ վրայ դիզուած հին կարասի փոխադրող քամիոն մը որ դէպի ո՞ւր
կը նամբորդէ
անվերջանալի հոգեհանգիստ որո՞ւ հոգւոյն եկեր շուրջը
անմխիթար մտացրիւ սգակիրներ կայներ ենք
հին ու անպէտ տրեխի պէս կարծր խիղճերու միջեւ ձգուած մութ օթոսթրատ
ուր բոլորս մոլորեր ենք անլուծելի խնողումի՛ մը մէջ բռնուած
լուցկի կը զարնես ձեռքով մէկը կը հրես կը քաշես կը կոխկռտես
նամբայ տուէք
մինչ կամաց կամաց մինչեւ մէջքը կը թաղուինք
խնդալով խօսելով սուլելով մազերը սանտրելով
բայց Աքիլլայի ձիերուն դոփիւնները մանկութենէն ի վեր կը մօտենան
ուր որ դառնանք նոյն աշխարհն է մարդէ շինուած մէկ ու միակ անտէր
մարմին
որու մէջէն քանի հազար վոլթ է կ'անցնի մեզ ալ հետը վայրագօրէն ցնցելով
ոչ կը թողու որ իրանին պլլուած փորձես սողալ վեր դէպի ակը հրայրքին
ոչ ալ կրնաս փրիզը քաշել հանել անջատուիլ ազատուիլ
միայն գոյութիւն մը
ծածկուած կիսաւարտ անբնակելի
ու խնողուած սրիկայ գործակալներով
միայն տոկալ մը
մինչեւ որ անցնի անուշ ժահը աստուծոյ կիսամեռ դիակին
վճարենք սա ահաւոր փրկագինը որ լրջանան բառերը
ու մէյ մը նայինք թէ ինչ կը մնայ հրապարակը

հարցումէն զատ
որ կրնայ օր մը խենթենալ
ալ անկարող անձնասպան իսկ ըլլալու։

Վ. ՕՇԱԿԱՆ

Պ. ՍՆԱՊԵԱՆ

ՊՂՏՈՐ ՋՈՒՐԵՐ

Կու տանք Պ. Սնապեանի «Պղտոր ջուրեր» վիպակէն երկու հատուածներ եւս, որոնք միջավայրով ու ժամանակով իրարմէ հեռու ըլլալով հանդերձ, զուգադիպութիւններու ճամբով շատ մօտէն կ'արձագանգեն իրարու։

Վերը յարդարուած էին երկու ննջարաններ եւ պատշգամին արեւմտեան ծայրամասին ձգուած էր բայց մաս մը, ուրկէ կ'երեւէր իրիկնային Փարիզի լուսահեղեղ համայնապատկերը։

— Երբ ճանճրանամ՝ անմիջապէս հոս կը վազեմ, — ըսաւ Զելա։

— Գեղեցիկ է, — ըսի՝ առանց իրեն նայելու։

— Տե՞ղը թէ Փարիզը։

Միասին ժպտեցանք։

— Շատ կը սիրեմ Փարիզը, շատ, — շարունակեց Զելա, — անցեալ Օգոստոսին եղբօրս հետ շրջապտոյտի ելանք եւ այցելեցինք Աթենքը, Հռոմը, Ֆլորանսը եւ ուրիշ քաղաքներ, անշուշտ հետաքրքրութեամբ ու հաճոյքով, բայց վայրկեան առաջ կ'ուզէի Փարիզ վերադառնալ։ Enfin, Paris c'est toujours Paris.

— Նոր կ'իմանամ, որ եղբայր ունիս, հիմա հո՞ս է։

— Ոչ։ Երեք ամիս առաջ հեռացաւ տունէն։

— Ինչո՞ւ։

— Հայրս կ'ուզէր, որ փաստաբանութեան հետեւի, իսկ ինք կը մերժէր նկարչութենէն դատ որեւէ բանի ժամանակ յատկացնել։ Օր մըն ալ վէճը վերջացուց մնաք բարով։ Հիմա հաստատ հասցէ մը չունի։ Վերջին նամակը Ֆլորանսէն գրած էր ինծի։

Զելայի դեկուցումը ուրիշ տխրութիւն մը ծաւալեց արիւնիս մէջ։

— Ինչո՞ւ մէկէն մռայլեցան աչքերդ։

— Երբեմն առանց պատճառի այդպէս կը պատահի ինծի։

— Տէ՜ռ, ի՜նչ գեղեցիկ է քաղաքը կիսող Սէնը, — ըսաւ Զելա՝ յայտնապէս իմ տրամադրութիւնս վերականգնելու մղումով, — եւ ի՜նչ հրաշքներ գործուած են անոր երկու ափերուն, Լուվրը, Աստուածամօր տաճարը, Պանթէոնը, Սորպոնը...

Վերջին անունին ի լուր դարձեալ ճմլուեցաւ սիրտս։ Սորպո՜նը։ Վերջին տարիներուն հօրս հոլոված անունը։ Սորպոնը։ Իմ դիմացս գրեթէ դոցուած դուռ։ Սորպո՜նը, Սորպո՜նը...

Զելա հեռացաւ ինձմէ երկու քայլ, ծունցաւ, շոյեց թաղոյներու կարմրաւուն ծաղիկները, չնչեց մէկուն բոյրը, փերթ մը ձեռքին վերադարձաւ մօտս, բուրմնաւէտ մարմինը աւելի մօտեցուց ինծի ու աչքերուս նայեցաւ բիրերու այնպիսի նուազումով, որ բոլորովին նոր էակ մը թուեցաւ ինծի։

— Գիտե՞ս երբ ունեցայ օր մը միասին ըլլալու դաղափարը։

— Ե՞րբ, — հարցուցի աճապարանքով։

— Քեզ տեսած առաջին վայրկեանիս, սրճարանին մէջ։

— Սրճարանի՞ն։

— Նստած էիր հօրս դէմ, սիկարէթը ձեռքդ, դէմքդ ծուխի մէջ, լուռ, ունկնդիրի դիրքո՛ Հայրս ցանչնչ տուողը ես էի։ Մենք մեկնեցանք, դուն միանակ մնացիր էն։

Ցիշեցի ծ պահը։ Ուսանողական թոշակի համար Պոն դրկած դիմումնագրէս Ստրոն կասկածները յայտնած էր ու յուսաբեկութիւններով լեցուցած սրտս։ Իր մեկնումէն ետք ինքզինքս սրճարան նետած էի, ուր միացած ինծի Մալեան։ Սպասեակը կանչեց անունը։ Մեկնեցաւ փութով։ Զտեսայ որու հետ։

— Այս վայրկեանին ճիշդ նոյն պատկերը կրկնուեցաւ դէմքիդ, ճի՛շդ նոյն, այդպէս կեցիր, այդ լուռ աչքերով քիչ մը երկար նայէ ինծի, հաճի՞ս։

Ապշութեանս մէջ արդէն ուրիշ բան չէի կրնար ընել։

— Լուռ աղաքը շատ կը սիրեմ։

— Ինչո՞ւ։

— Խորունկ հոգի կ՚ունենան։

— Իսկ խօսուն աղջիկնե՞րը, — հարցուցի ժպտուն։

— Լուռ մխացող հոգի։

Մարմինս ցնցուեցաւ ու դիտակցութեանս կոչ ուղղելով սեղմեցի բազրիքը։ Ո՛չ, երազի մէջ չէի։ Պատշգամին վրայ Զելան էր, ես էի, ելեկոյեան խոնաւութիւնն էր, վարէն հասնող ինքնաշարժներու աղմուկներն էին, հեռուն պլպլացող Փարիզի լոյսերը։

— Ի՞նչ մտածեցիր իմ մասին, երբ տօնակատարութեան օրը հետաքրքրուեցայ քեզմով։

— Անկէ առաջ ունեցած մտածումներս չարունակեցի։

— Իմ մասին, ի՛մ...

Նորէն կզպուեցան շրթներս։ Զեմ դիտեր ինչու չկրցայ անմիջապէս թել մը դտնել ու պատմել իրեն «Պղտոր ջուրեր»ու անցուդարձերը, նկարագրել անոր էջերը փոթորկած աղջիկը, տօնակատարութեան օրը դայն կրկնող իր տեսիլքը։

— Այսօր որքան երջանիկ կը դդամ ինքզինքս, որքա՜ն, — երկարեց ձայնը Զելա։

— Ես աւելի։

— Բայց աչքերդ նոյնը չեն ըսեր։ Երթալիք ուրիշ տե՞ղ մը ունէիր արդեօք։

— Ոչ, ի՛նչ ուրիշ տեղ։

— Կամ մէկո՞ւ մը կը սպասէիր։

Լռեցի։ Անձի մը չէի սպասեր, բայց սպասումը ամբողջ երկու ամիսներէ ի վեր իմ մթնոլորտս եղած էր, ուրախութիւնս, տանջանքս, մխիթարութիւնս, անձկութիւնս, առանձնանալու մղումս, առանձնութենէ խոյս տալու անհամբերութիւնս, սպասո՛ւմը...

— Վերջին հարցումիս չպատասխանեցիր։ Մէկո՞ւ մը կը սպասէիր։

— Այո։

— Որո՞ւ։

— Զեմ դիտեր։

— Կոտոյի՞ն։

— Կոտո՞ն ով է, — հարցուցի՝ ապշահար դէմքին նայելով։

— Կոտոն չե՞ս ճանչնար։

— Ոչ։ Ո՞վ է Կոտոն, — կրկնեցի հարցումս։

Զելա քիչ մը վեր առաւ գլուխը, տարուեցաւ մտածումէ մը, մէկ կողմ

նետեց ճակտին ինկած վարսավունջը, լոյսի տարբեր նշոյլ մը շողացուց աչքերուն, դէմքը աւելի շառագունեցաւ։

— Վաղը գիշեր կը հանդիպիս իրեն։ Պիտի սպասէ մեզի Պապիլոնի մէջ։ Ժամադրութիւնը ես ճշդած եմ, — ըսաւ Զելա ինքնավստահութեան, նազանքի, քաղցրութեան խառնուրդ այնպիսի՛ եղանակով մը, որ այնուհետեւ չշարունակեցի խորհրդաւորութիւնը իմանալու ճիգս եւ սիրաս սկսաւ բաբախել իր բուխ, թրթռուն, երազային անձին հետ երկրորդ անգամ ըլլալու բախտին համար։

Վարէն կանչեցին մեզ եւ զգացի, որ քայլերս առաջ չեն ուզեր երթալ։

— Ասիկա իմ ննջարանս է, — ըսաւ չարաճճի ժպիտով, ու պատշգամին նայող երկրորդ դուռը ներս հրած բոպէին դուրս խուժեց զգլխիչ բոյր մը։

Աստիճանին երրորդ սանդխամատին վրայ լոյսը նուազեցաւ ու կիսամութին մէջ դիս առաջնորդող իր ափին մէջ կարծեցի, որ մատներս կրակ առին։

— Պապա, Պարոյրը կ՚ըսէ, որ Կոտոն չի ճանչնար։

— Արդէն Պարոյրի՞ն ալ գլուխը լեցուցիր Կոտոյին պատմութիւններով, — ըսաւ հայրը բարկանալ ուզող ձայնով, — Պարոյրը բժշկական ուսանող է, աղջիկս, հիմա ժամանակ չունի ուրիշ բաներով զբաղելու։

— Վաղը մեզի հետ միասին պիտի դիտէ ներկայացումը։

— Իսկապէ՞ս, — բացագանչեց մայրը Ֆրանսերէնով, — vraiment ?

Միայն այդ պահուն հասկցայ, որ «Կոտոն» անունն է թատերախաղի մը, որուն բեմադրութիւնը կը կրկնուէր Պապիլոնի բեմին վրայ։

— Ի՛ր պնդումով կարդացի, — ըսաւ Մալեան աղջիկը ցոյց տալով, — երկու անգամ կարդացի, բայց չեմ գիտեր, սրտիս շատ չհաճեցաւ։ Ո՛չ շարժում կայ մէջը, ո՛չ զարգացում, ոչ ալ ցնցող անակնկալ մը։

— Վաղը գիշեր ամէնքդ ալ շնորհակալութիւն պիտի յայտնէք ինծի, վա՛ղը, — ինքնավստահութեամբ պնդեց Զելա։

— Խօսակցութիւնը սեղանին առջեւ կը շարունակէք, հրամեցէք, — ըսաւ մայրը մօտենալով մեզի։

Համեմներու եւ միսերու բոյրերով յագեցած մթնոլորտի մը մէջ, Զելայի անհանդիսա ձեռքերէն կարկաչեց գինին ու հերթով խմեցինք իրարու կենացը։

Շուտով նկատեցի, որ Մալեան մեր առաջին հանդիպումին ինձմէ քաղած բոլոր տեղեկութիւնները փոխանցած էր կնոջը եւ աղջկան, որոնք չարունակ հարցումներ կ՚ուղղէին իմ անցեալիս մասին։ Հետաքրքրական ու յուզիչ գտան մա՛նաւանդ անունիս պատմութիւնը։ Սպանդէն ճողոպրած դեռատի որբ՝ հայրս չէր ՝ի՛րցած յիշել իր ծննդավայր գիւղին անունը եւ որբահաւաքի վարդապետ քարտուղարը իրեն համար իբրեւ ծննդավայր արձանագրած էր Անյայտ գիւղը, ու ես դարձած էի Անյայտեցի, պարզապէս Պարոյր Անյայտեցի։ Այս մանրամասնութիւնը առաջին անգամ թուած առենս, կը յիշեմ, Մալեան ցնցուեցաւ մէկէն։ Ճիպէյլի նոյն որբանոցը եղած էր ինքն ալ, յիշեց հայրս, աչքերը արցունքոտեցան, բարեկամացանք։

Մալեան պատկերացուց նաեւ իր որբութիւնը, չարչարանքները՝ Խարբերդէն մինչեւ Պէյրութ, ու մինչեւ Փարիզ, դժուարութիւնները։ Զարմացան, յուզուեցան, հաշտուեցան կեանքին հետ, մինչ իմ վիշտս աւելի սաստկացաւ նոյն պահուն ու կրկին ինկայ այն մտատանջութեան մէջ, որ Անյայտը մեզի տրուած պարագայական անուանակոչում մը չէր, այլ ճակատագիր մը։ Հայրս՝ Անյա՛յտ գիւղէն, մեռաւ անյայտ, ես՝ անյայտութեան ճամբուն վրայ...

Զելան իմ կացութիւնս կռահած հոգիի մը քնքշութեամբ զգուշացու նոր հարցումներ ընել եւ երջանիկ կեանքի մը մաղթանքով կենացս պարպեց դատարանի վերջին ումպը։

Երբ մայրը սկսաւ սեղանը հաւաքել, ինք անցաւ սուրճի պատրաստութեան, իսկ ես հիւրասենեակին մէջ մնացի։ Մալեանին, որ ներսդիմ մը ատրպած կը թուէր։ Ապենցա, բայց մնաց նոյն տեղը, ննդեալին մէջ, ուր պատրաստուց նաեւ դիս։ Թուեց դերասանական խումբերու բերած իր մասնակցութիւնէն կցկտուր յիշեցնելով։ «Պատուի համար», «Ռուզան», «Հին աստուածներ»։ Հիւանդութեամբ հոսանքաւ մասնաւորապէս այս վերջինին մասին, որուն բեմադրութեան ատեն դերասանուհի Սեւեան իրեն վստահած էր Ճգնաւորին դերը։ Յիշեց թերթերուն խանդավառ արձագանգները։ Մասնակցեցայ իր վերապրումներուն։ Յուշ մը պատմեց նաեւ հօրմէ մասին, ուրիշ տարի մը հանդիսացած մէկ միջադէպը, անհետացած ընդակի մը պատմութիւնը ռազմաճակատի մասնաւորներու մէջ։ Այս անգամ չկրցայ երկարնթիլ իրեն։ Ոնգեցայ եւ ձգտայ աչքէ անցընել դիմացի պատին մէջ տարղարուած դրատարանը։

— Պարոյր դիտե՞ս, որ Զելան կարդացած է այդ բոլոր գիրքերը, — խօսեցաւ Մալեան տեսակ մը հպարտութեամբ։

— Յայտնի է, — ըսի, եւ դարձեալ ողեւորութեամբ կրկնեցի անկանխաբեռն տարերայնին օրը Զելայի արտասանած բանաստեղծութեան քննարկումը։

Աղջկան այդ շնորհը ընդգծող իմ դեղումս հեռացուց ուշադրութիւնս գիրքերէն, որոնց մասին պիտի խօսէր, որ հարցում չըլլայ ինծի։ Փոխարէն մէջ ստացած վէրքս չկոտրայ նորէն։ Հակառակ հօրս ճիգերուն եւ Բախանճանքներուն գիրք կարդալու վարժութիւնը երբեք տեղ չէր գտած մտքիս եւ այս քաղաքին մէջ քանի՞-քանի՞ անգամ խորհած էի անոր գոյն անգրագիտութիւնը։ Ընդհանուր էր այն տպաւորութիւնը, որ Արեւելքի Հայաստանի պէս տեղ մը՝ եւ ծանօթ կնոջ յայտնի տրհմարհանքով մը կը նայէին մարդիկ մեր իրականութեան մասին օտարի պէս անցած ուսանողներուն։

— Երանի թէ նոյնը կարենայիր ըսել ողջոյն համար, — հառաչեց Մարեան։

— Նորէն մի՛ բանար այդ վէրքը, արդէն հիւծնա՛ս, — յիշեցուց Վանը։

Տղա՛ն։ Բաֆֆին։

Յիշեցի անոր մասին Զելայի պատմածը։ Խոխանճով։ Տխրութեամբ։

Ուրիշներէն որքա՛ն տարբեր եղած էր իմ կացութիւնս։ Առանց հօրապրիլը ինձ մը էր ինծի համար, ճոկատապրական հարուածը, մինչ հօրս մահէն ետք քանինե՛ր ճանչցայ, ու անոնց հետ ահաւասիկ Բաֆֆին, որոնք կը մերժէին իրենց հոյրերուն բաղձանքներուն՝ ընթանալ եւ գրագիտանալ ու ուսանիլ։ Ուստանց վախի կը նետուէին կեանքի անորոշ խոչանքներուն մէջ։

— Աւրճը պատրաստած ատեն նոր վատաբուն մը ծագեցաւ մտքս, — բաւ Զելա՝ ախոյն սեղանին վրայ տեղաւորելով։

— Ի՞նչ, — հետաքրքրուեցաւ հայրը։

— Որ եթէ Պարոյրը հոս մնայ, միասին կը կարդանք փիլիսը եւ մաղը կիշեր ամէնքս հաստատ չսխալ կ'ըմբռնենք բեմադրութիւնը։ Աւելի լաւ չ'ըլլա՞ր այդպէս։

— Անշուշտ, — հաստատեց հայրը։

— Ինչպէս չէ, տեղ ունինք, — իրենց վերջացաւ մայրը։

— Հաճելի է ձեր առաջարկը, — ըսի։

— Բայց մայր չկա՛յ, — ընդմիջեց դիս Զելա, — այսօր մեր կամքը պիտի ըլլայ։

— Ընկերս կը մտահոգուի։ Վաղը կու դամ, — չարունակեցի առաքիւթիւնս։

— Առեւանդուած ես, վերջացա՛ւ, — պնդեց նոյն հեղինակաւոր չեշտով։

Ինչ որ երկաը ատեն ու արիւնիս բոլոր բջիջներով տենչացած էի՝ իրականացած էր, բոլորովին ձրի տրուած պարգեւ մը, բայց որուն վրայ կը դժկամակէի դուրդուրալ կեանքիս այս անպատեհ շրջանին։ Այնքան տանջուած էր տրամադրութիւնս, որ կը դժուարանայի նո՛յնիսկ ինքզինքս հանդուրժել եւ աճապարանքով հասած տեղէս նո՛յնքան արագ կ՝ուզէի հեռանալ, անձս անընդհատ քաշքշելով տունէն փողոց, սրճարանէն համալսարան, ցերեկը, դիշերուան որեւէ մէկ պահուն, յոյսի նշոյլ մը ուղեղիս մէջ ծաղած ակնթարթին, յուսաբեկութեան ամէն հարուածի հետ։ Զելայի առաջարկը ընդունելու պարագային՝ հաւանաբար պիտի վտանգուէր նաեւ այս տխուր անկախութիւնս ալ։ Վերջին անդրադարձը նոր ցնցումի մը մատնեց զիս։ Օդը անբաւարար թուեցաւ ինծի մէկէն։ Դարձեալ խուղարկեցի դիմագծերը։

Սկաւառակէն հնչող «Դաւիթ բեկ»ի օփերային ելեւէջներուն անձնատուր՝ դերասան Մալեանի յուզումը աստիճանաբար աճեցաւ ու կռուի երթի մասին հետ այնքան ալեկոծեցաւ, որ ինծի թուեցաւ, թէ ունկնդիր մը չէ ինք, այլ «Յառա՛ջ, յառա՛ջ» պատգամին սրբութենէն զինուցած Դաւիթ բեկի քաջերէն մէկը։ Նոյն երկիւղը՝ կնոջ դէմքին։ Նոյն յափշտակութիւնը՝ Զելային աչքերուն մէջ։

— Արշամ, — ընդմիջեց անոր յուզումը տիկին Մալեան, — դուն այսօր շատ յուզուեցար, ել հանդիստ ըրէ այլեւս։

— Պարոյրը զբաղեցնելու հոգը մեղի ձդէ, — մօրը միացաւ Զելա։

Միտքս նորէն լեցուեցաւ չփոթ ենթադրութիւններով։

Իրենց մօտ սկսած ու վայրկեան առ վայրկեան զարգացող այս ընտանութիւնը կը դժուարանար տեղաւորուիլ տրամաբանութեանս մէջ։ Եթէ իմ լեզուս բացուէր, ես պատճառներ ունէի նոյն ոճին դիմելու։ Վերջապէս ես ունէի «Պղտոր ջուրեր»ու հեքիաթը, անոր հերոսուհիին անունն ու կերպարանքը կրկնող իր տեսիլքը, պատրանքներու պարտէզներուն մէջ կազմուած դոյներ, հունչեր, որոնք կրնային համոզիչ համեր ու հեղինակութիւն դնել բառերուս մէջ, եթէ լեզուս բացուէ՛ր։ Անկախութեան տարեդարձէն ի վեր արիւնիս խորհրդաւոր մէկ կշռոյթն էր Զելան, բայց ո՞վ էի ե՛ս իրեն համար, որ վրաս բանեցուցած հեղինակութեան մէջ այնքան անդիմադրելի կը դարձընէր իր բառերը, ու մօրը համար, որ առաջին անգամ կը տեսնէր զիս, ու հօրը համար, որ յիսուն տարի առաջ նոյն որբանոցին մէջ հօրս հետ բախտակից եղած ըլլալու տխուր հեքիաթէն զատ ոչ մէկ կապ ունէր հետս։

Մալեան յիշեց իր անհանդստութիւնը, դիշեր բարի ըսաւ մեղի եւ ներքին աստիճաններէն բարձրացաւ վեր։ Նոյն պահուն կինը ոտքի ելաւ, բացաւ հիւրասենեակին ու ճաշասենեակին միջեւ բացուող դուռը ու սկսաւ յարդարել ներսի սենեակը, ուր իրենց որոշումով պիտի դիշերէի ես։

Պզաիկ սեղանին վրայ երկու դաւաթ ուիսքի ու ջուր դնելէ ետք, Զելա դրադարանէն վերցուց դիրքը ու լուսամփոփին տակ նստեցաւ մօտս։

Սկսաւ կարդալ։

Առաջին խսկ նախադասութեան պէտք զգացի նայիլ դէմքին, ստուգելու համար, թէ տօնակատարութեան օրը հայոց լեզուով արտասանող աղջի՞կն է կողքինս, թէ Ֆրանսուհի մը։ Ինչպէ՞ս կրնան նոյն շրթները երկու տարբեր լեզուներ արտասանել եւ պահել իւրաքանչիւրին հնչական անհատականութիւ-

նը, ինչասութիւնը, կչռոյթը, համը։ Ինչպէ՞ս։ Զելայի մօտ աւելի կիսկատարեալ թուեցայ ես ինծի։

Անոր կարկաչուն ձայնին մէջէն բացուեցաւ պաւառական ճամբան, բարձրացաւ ծառը, ինկաւ իրիկունը, երեւցաւ Էսթրակոնը՝ իր կոշիկով, յայտնուեցաւ Վլասիմիրը եւ պայթեցաւ անոնց վերհանդիպման ուրախութիւնը, որ չուտով մթագնեցաւ՝ առանձնութեան, ցաւի, կարօտներու, սպասումներու, դիրոր մերժելու եւ իրարմէ չկարենալ բաժնուելու հսկայ լաբիւրինթոսի մը մէջ։

Զելա կը կարդար, ու ծանօթ նախադասութիւնները բերնին մէջ շարունակելով՝ երբեմն կը նայէր ինծի, իմ հակադրեցութիւններս որսալու յայտնի տենչով մը, մինչ ես քննութեան պատրաստուող աղու մը պէս կը հետեւէի Վլասիմիրին ու Էսթրակոնին, անոնց անհեթեթ շարժումներուն, սովորական հետաքրքրութիւններուն, ցնորքներուն, զեղումներուն, երազներուն, մղձաւանջներուն, շփոթներուն, պայծառատեսութեան կարճատեւ փայլատակումներուն։

— Բան մը կ'ուզէի՞ք արդեօք, — հարցուց տիկին Մալեան ճաշառենեակէն մեր մօտ դալով։

— Ոչ, մամա։

— Ուրեմն ես վեր ելլեմ, գիշեր բարի։

— Գիշեր բարի, մամա։

Երբ Զելա դարձեալ հակեցաւ դիրքին վրայ, վայրկեան մը այն պատրանքը ունեցայ, որ այդ օրերուն ներքնապէս ոլոռակառուած իմ անձիս պատմութիւնը կը կարդացուի ինծի, սպասելու եւ չսպասելու երկընարանքիս երկու երեսները, անդօրութիւնս, որ ողբերգութեան մը պէս հնչեց, երբ Էսթրակոն եւ Վլասիմիր մասն աղերսողներու դերին մէջ, հո՛ն, ուր Կոռոն ոչինչ կը խոսանար իրենց, այլ կը յիշեցնէր պարզապէս, որ նկատի պիտի առնէ իրենց աղերսը, խորհրդակցաբար՝ ընտանիքին անդամներուն, բարեկամներուն, դրծակալներուն, քարտուղարներուն, դրամական հաշիւներուն, «որոշո՛ւմ մը առնելէ առաջ»...

Ցիշեցի իմ դիմումս։ Սարոյի կասկածը։

Ներս մտան Փողոն եւ Լաքին։ Միւս երկուքին պէս իրարու կապուած, աւելի տխուր յարաբերութիւններով։ Տէր, ծառայ, յղփացած, անօթի։ Մըտրակի չաչիւն, կամակորութիւն։ Վախեր, անձկութիւններ։ Նոր չփոթ։ Սիրտս աւելի պղտորեցաւ։

— Դուն ի՞նչ ունիս, հարցուց Զելա՝ ընդմիջելով ընթերցումը։

— «Այսինքն դիտես... մթութիւնը... յողնութիւնը... տկարութիւնը... սպասումը...», — կրկնեցի իր կարդացած վերջին բառերը։

Զիսօսեցաւ, թեթեւ մը շոյեց մաղերս եւ շարունակեց դարձնել էջերը, ուր մարդիկ իրենց նմաններուն ընկերութիւնը փնտռեցին, չեշտեցին իրենց անկատարութիւնը, լրացուցիչ ուժի մը կարօտը, բրատցան կրկին, խեղճացան, տէր կանգնեցան իրարու։ որպէսզի ժամանակը նուազ երկար թուի իրենց՝ կրկին խօսեցան անկապ բոներու մասին, ելրար զուարճացնելու միջոցներ փնտռեցին, առաջարկեցին Լաքիին պարել «Քաւութեան նոխազին հողեվարքը» եւ ուրիշ պարեր։

Միտքս չսպասեց Լաքիի պարին, սուզուեցաւ նորէն ասնակատարութեան օրուան յուշերուն մէջ, յիշեցի խարբերդցիներուն արբեցուցիչ պարը, առաջին հանդիպումս՝ Զելային հետ, իր տեսիլքը, անակնկալը, քաղցր ալեկոծումներս...

— Դուն կը հետեւի՞ս պատմութեան։

— Այս պահուն կը հետեւէի քո՛ւ պատմութեան, Զելա՛։

— Ո՞ր պատմութեան։

— Զելա՛, դուն Զելային շատ կը նմանիս։

— Ինչ։

— Դուն Զելայի կրկներեւոյթն ես։

— Ո՞ր Զելային։

— «Պղտոր ջուրեր»ու։

— Պղտո՞ր։

— Փարիզի մէջ կարդացած առաջին վիրքիս հերոսուհիին։

— Ծանօթ չեմ։

— Իսկ ես չեմ կրնար մոռնալ։

— Հա՞։ Ըսէ նայինք ի՞նչ տեսակ աղջիկ էր քու այդ Զելան։

— Սեւահեր, բոցաքար, կենսաթրթիռ, յախուռն, խռովիչ, ճակատագրակա՛ն։

— Օ՜, — բացագանչեց, — եւ ես անո՞ր կը նմանիմ։

— Բոլորովին։

— Լաւ։ Յաւականչական կէտի մը վրայ կանգ առնենք եւ ապա խօսինք։ Արդէն վիրքը կէս եղաւ։ Կը շարունակենք վաղը։

«Ոչինչ տեղի կ'ունենայ, ոչ ոք կու գայ, ոչ ոք կ'երթայ, սարսափելի է»։

— Թող մտածէ՛։ Առանց դլխարկի չի դրեար։ Հեռացէ՛ք։ Տուէ՛ք դլխարկը։ Աւելի՝ լաւ է դնել դլխուն։ Թող մտածէ՛։ Դեռ ինչի՞ կը սպասէ։ Մտածէ՛։ Կա՞նգ առ։ Յառաջ։ Հո՜ն։ Մտածէ։

Վերջապէս խանք առած Լաքիի առաջին բառերուն հետ Զելա նորոգեց ինչառութիւնը, դարձաւ ինծի, աջ ձեռքին մէջ բռնած վիրքը քիչ մը աւելի վեր բարձրացուց, ու ձախ ձեռքի ջղային պարին հետ նուզուեցաւ Լաքիի քառին մէջ։ Ինք հոն չէր կարծեր, միայն Լաքիի զառանցանքներով լեցուած էր միջոցը։ Լաքին զոյութիւն ունեցած չէր կարծեր, միայն ի՛նքն էր իրականը, Զելան, ու ես էի՝ իր վարարած էութենէն բխող ձայներով արբշիռ, ճիչերու, կակազումներու, բացագանչութիւններու, մրմունջներու, զառանցանքներու անզուգական Ջրապատոյտի մը մէջ, ուր իրար խառնուեցան աշխարհը, մարդիկը, կեանքը, մահը, ամէ՛ն ինչ։ Ոչինչ կը հասկնայի, ոչի՛նչ, բայց կ'ուզէի, որ երկար տեւէ այդ ցնորքը, Զելայի շրթներուն համանուագային հոսքի վերածուած այդ խառնիճաղանճը։ «Եւ ժամանակը պիտի յաւակացնէ կամքիս։ Աւաղ անոնք, անոնք, եւայլն եւայլն կարճ ասած պարզապէս եւայլն եւայլն»։

Զելան հոգէն չունչ մը առաւ, փոթորկեցաւ կրկին, ճչաց, կակազեց ու Լաքիի «անհաւատ» բառին հետ ամբողջեց մենախօսութիւնը ու շնչասպառ փլաւ ոտքիս մոտիկը։ Հաղորդուեցաւ մարմնին բոյրը, բոցը, գինովութիւնը ընդխառնելով իր էութեան։

— Ծոյլերդ երեսներդ։

— Ծուռ չմտածեցնար, — ըսաւ չոմկուելով։

— Զելա՞...

— Ուրեմն կամ ուրիշ բան մը կ'ուզե՞ս առնել։

— Ոչ։

— Արեւելքէ՞ն բան ժպտուն հեղինակով մը։

— Ինչպէ՞ս կ'ըլլայ արեւելքցին։

— Ըստ ընկերաբաններուն՝ կա՛մ երկչոտ կամ վայրենի։

Լռութիւն։

— Ճիշդ չէ՞, — հարցուց՝ մարմինը զարնելով լինձի։

Ասի գլուխը բարձրացուց մէջ, ու ակնթարթային յաւերժութիւն մը դոցեցի շրթունքս իր շրթունքուն բացեղէն համին վրայ։

— Կարծեմ ժամանակը եղաւ անկողին երթալու, — ըսաւ՝ անջատուելով լինձմէ։

Պարպեցի գաւաթս։

— Կարծեմ ժամանակը եղաւ անկողին երթալու, — կրկնեց՝ երկրիմի ձայնով։

— Զելա։

— Այո։

— Կը ձգե՞ս, որ մեկնիմ։

— Ո՞ւր։

— Ինչ գիտնամ։

— Զե՞ս կրնար։

— Ինչո՞ւ։

— Կը սպասենք Կոտոյին, — ըսաւ այնպիսի զուարթախոհ եղանակով որ ամէն ինչ կրնար պարտադրել լինձի։

●

Գիտի հանդիպէինք ժամը վեցի տաեններբը, Համրայի մէջ Ատոմի ամենասիրած սրճարանը, սինեմա Աբուլլայի դիմացը, Էսքալ, ընդ հովանեաւ եկեղեցւոյն Քափուչինայ, ինչպէս կը սիրէր ըսել լինք։

Դեռ բաւական ժամանակ կար։ Առի մայթին վրայ վաճառուող թերթ մը ու, երբ ներս մտայ՝ սիրտս սկսաւ տարբեր կշռոյթով մը բաբախել։ Խորքին, ալեւանաձեւ աթոռի մը վրայ մարմինը կողմնակի երկարած, ու աջ քունքը ափին մէջ՝ Ատոմ սեղանին փռուած թուղթերուն կը նայէր, ու դիմացի աթոռին կ՚երեւէր աղջկայ մը կիսադէմը։ Իրարու ըսելիք չունեցող, իրարու շատ ըսելիք ունեցող, իրարմէ հեռանալ ուզող, իրարու հոգիներուն մէջ մտնելու ճամբաներ որոնող, ի՛նչ գիտնամ, իրենց նայողը չփոթահար ընող երկու հոգիներու պէս էին անոնք, լուռ, հիւսքանչ, խռովակոծ, անձկալի։

— Կը խանդաբե՞մ, — հարցուցի տնհամարձակ ձայնով մը։

Ատոմի վեր առած աչքերուն մէջ լոյս մը բացուեցաւ։ Շտկեց մարմինը, տեղ բացաւ մօտը ու աղջկան նայելով՝ ըսաւ.

— Ներկայացնեմ, բարեկամս, բնակարանային չինութեանց յանձնակատար Պարոյր Անյայտեցի։

Աղջկան գլխու զոհունակ շարժումները աւելի մեղմեցին քիչ առաջ ապրած աւելորդ մարդու զգայնութիւնս, ու աչքերուն փայլին մէջ մտերմութիւն մը զգացի մէկէն։

— Իսկ օրիորդը, — մէկ աղջկան մէկ լինձի նայելով շարունակեց Ատոմ, — Ամերիկեան համալսարանի ուսանողուհիներէն է, Անելիա...

— Պարեան, — ամբողջացուց աղջիկը։

— Ինչպէս կ'երեւի, հայրը կամ մայրը Սենկեւիչ կարդացած են։

— Հայրս, — ճչդեց աղջիկը, — «Առանց դաւանանքի»ն իր բարձր գիրքն է։

Ատոմ քանի մը բառով խօսեցաւ Անելկայի ընդունակութիւններուն, խանդավառուելու խմորին եւ դրական հակումին մասին։

— Իսկ արտաքին շնորհները, — աւելցուց նոյն զուարթ արամադրութեամբ, — հարկ չկայ ներկայացնելու։ Դուք, քաղքենիներդ պիտի ըսէք. Ça se voit déjà.

— Ատոմը կը չափազանցէ կարծեմ, — ըսաւ Անելկա, ու երբ լսեցի իր ձայնը ու նորէն սառուցեցի չառագունելու իր եղանակը, կարծեցի յանկարծ, որ տեղ մը տեսած եմ զինք։

Յիշողութիւնս շատ չչարչարուեցաւ։ Գոտա՛յ։ Ճի՛շդ ան էր կարծես, Ատոմին նայելու իր հիասքանչ ձեւով, ժպիտի մը մէջ քաղցրանալու ինքնաբուխ շնորհով՝ ան, Զելան...

«Զելա՜ն», ճչացի ներսէս ու տարիներէ ի վեր սիրոյ համար սարսռալէ դադրած արիւնս սկսաւ դարձեալ պղտոր խոխոջի մը։

Ատուա՜ծ իմ, ճի՛շդ ան, անոր վերաթարմացումը՝ մարմնով, հասակով, միջահասակէն վեր, միջին կազմով, մորթին դոյնով, ձայնին համով, թուխ, մաղերուն սեւ ու շէկ խառնուրդին ալեկոծ դրաւչութեամբը՝ ա՛ն, Զելա՜ն, որուն աչքերը միայն տարբեր էին։ Մի՛այն։ Զելայի աչքերուն հրեղէն վայրագութեան փոխարէն՝ Անելկայի ակնարկներուն կը լողար արատուազօծ խորհրդաւորութիւն մը։

Վերապրումի այս յորձանքը սանձած մէկ վայրկեանիս նկատեցի, որ Ատոմ խոնարհած է գլուխը եւ քիչ առաջուան զուարթութիւնը մթագնած։

— Ի՞նչ պատահեցաւ յանկարծ, ո՞ր դեւը նորէն մտաւ սրտիդ, Ատոմ, — ըսի՝ ջանալով փոխել տրամադրութիւնը։

— Ոչինչ։ Հիմա կ'անցնի, — ըսաւ մեղմ։

Ի՞նչ էր եկածը եւ ի՞նչ էր անցնելիքը՝ չհարցուցի, գիտէի, որ իր երկինքին վրայ ծիածանը հազիւ ակնթարթ մը կը տեւէր, բայց իր կերպարանափոխութեան մէջ կարծեցի, թէ այս անգամ դեր ունէր իմ անժամանակ փութկոտութիւնս։

Անելկա ինք եւս աղդուած կը թուէր Ատոմի մռայլութենէն եւ աչքերը անոր դէմքէն հեռացուցած վայրկեաններուն դողդոջուն մատներով կը թերթատէր իր շէկ պայուսակին մօտ դրած գիրքը։

— Ատո՞մ, — ձայնեց հոգին բառերուն մէջ թրթռացնելու քաղցրաղին շնորհով մը, — գիտե՞ս, որ այս գիրքին հերոսը շատ կը նմանի քեզի։

— Որո՞ւ կը նմանի։

— Քեզի։

— Ուրեմն այնքա՞ն աննշան մարդ է այդ հերոսը։

Անելկա պղտիկ շփոթ մը ապրեցաւ, ժպիտի մը հետ վերադարձաւ ինքն իրեն, կրկին կատարեց գիրքին հերոսին եւ Ատոմին միջեւ դտած համեմատութեան եզրերուն թւումը, կրկին հաստատեց իր մտածումը, զգացումը.

— Ես կը սիրեմ Ատեփընվուլֆը եւ, չեմ գիտեր, թերեւս անոր համար, որ քեզի շատ կը նմանի, շա՜տ։

— Եթէ ինծի կը նմանի՝ մի սիրեր, Անելկա, ինծի պէս մարդերը սիրոյ արժանի չեն, մի՛ սիրեր։

Անելկա ընդդիմացաւ։

Այնքան քաղցրութիւն, համոզում, խոստում կար իր քնարական ձայնին մէջ, որ դադրեցայ ունկնդրել իրենց յուզումնախառն վէճին շարունակու-

թիւնը եւ բուռն հետաքրքրութեամբ մը նայեցայ գիրքին։ Կողքին կարդացի Հերման Հէս, տակը՝ «Ստեփընվուլֆ»...

— Դո՞ւք ալ կարդացած չէք «Ստեփընվուլֆ»ը, — հարցուց Անելկա՝ հետաքրքրութիւնս կռահելով։

— Ոչ։

— Հրանալի գիրք է, որուն համար հեղինակը պսակուեցաւ Նոպէլեան մրցանակով։

Շատ չխանդավառուեցայ անուղղակի իր թելադրանքէն։ Յանձնարարուած մէկ գիրք կարդալով եւ ուրիշ մը ունկնդրելով թունաւորած էի ամբողջ կեանքս եւ չէի ուզեր նոյն ճամբով նոր վէրքեր կուտակել սրտիս։ Այսուհանդերձ, իր դովաբանած հերոսին անունը սկսաւ հոլովուիլ մտքիս՝ Ստեփընվուլֆ, Ստեփընվուլֆ, Ստեփընվուլֆ, ու, կարճ վայրկեան մը ետք՝ վալմանքով նկատեցի, որ բառը կը կիսուի բերանիս մէջ եւ աւելի ուժգին կը հնչէ անոր երկրորդ մասը, Վուլֆ, Վո՛ւլֆ, Վո՛ւլֆ...

— «Դուն Ստեփընվուլֆին շատ կը նմանիս, Ատոմ», — կարծեցի լսել Անելկային ձայնը։

— «Աւելի Վուլֆի՛ն», — արձագանգեց ներսէս սատանայ մը։

Այդ պահուն դիմացի մայթը սկսաւ խռնուիլ Սարուլլա չարժանկարի սրահէն յորդող խօսուն, ժպտուն, կոտրտուն բազմութեամբ մը, եւ Անելկա ժամացոյցին նայելէ ետք արագ մը դասաւորեց ինքզինք, պայուսակը կախեց ուսէն, առաւ գիրքը, սեղանին դրուած ձեռագիրը մօտեցուց Ատոմին, խոստացաւ հեռաձայնել Ատոմին եւ եաին բոյր մը ձգելով շարժեցաւ առաջ։ Նորէն ա՛ն։ Նա՛եւ քայլուածքով։ Դրան մօտ դարձեալ նայեցաւ մեզի։ Շարժեց գլուխը։ Ա՛ն։ Դարձաւ ձախ ու խառնուեցաւ դէպի Համրայի կեդրոնը ընթացող բազմութեան։

— Արդեօք խանդարեցի՞ ձեզ, — Ատոմ, — հետաքրքրուեցայ նորէն։

— Ոչ։ Ինչո՞ւ կը հարցնես։

— Այնպէս թուեցաւ ինծի, որ Անելկան զգուշացաւ իմ ներկայութեան աւելի բաց սրտով խօսիլ հեռագ։

Ատոմ լուռ մնաց։

— Բայց լաւ աղջիկ կ՚երեւէր, — ըսի՝ Անելկայի մասին ծանօթութիւն մը աւելի ունենալու թաքուն չարժառիթով։

— Հա, — հաղիւ մրմնջեց, — այսինքն, լաւ է։

— Երկա՞ր ատեն է, որ կը ճանչնաս զինք։

— Ոչ։ Այս երրորդ անգամն է, որ կը հանդիպինք իրարու։

Տարաւ մատները ծուխէն չարչարուած աչքերուն, թեթեւ մը վեր ու վար ըրաւ գլուխը, քմծիծաղ մը ուրուացուց դէմքին, մռայլեցաւ, յետոյ, յետոյ՝

— Միշտ գրական փորձեր կը բերէ հեռը եւ ունի այն միամիտ հաւատքը, որ իմ կարծիքս բան մը կ՚արժէ։

— Լաւ բաներ կա՞ն գրածներուն մէջ։

— Ասիկա նոր բերածն է, ա՛ռ, կարդա՛, եթէ կը հետաքրքրուիս, — ըսաւ ու երկարեց ձեռագիրը, որ ունէր չոր խորագիր մը՝ «Ան».

Նուագն ու պարը միշտ ալ խորհրդաւորութեան շղարշով մշուշապատած են հոգիս ու աչքերս։

Պարանցիկ երեկոյթի մը, նմանօրինակ շղարշի մը թափանցկութենէն նշմարեցի զինք։ Առատ, անխնամ ու սեւ մազերը, որոնք ամէն վայրկեան պատրաստ էին ճակտին թափելու, եւ որոնք կարծես տարիներով հալածած էին ներքին անդորրս, խռոված էին պատանեկան երազներուս անմեղութիւնը։

Հնարք չխնայեցի մտենալու առիթ ստեղծելու: Ցաջողեցայ: Ծանօթացուցին մեզ իրարու: Անունը ծանօթ թուեցաւ ինծի: Տեսած էի թերթի մը մէջ;

— Կը գրէ՞ք, — հարցուցի աշխուժով:

— Քիչ մը, սովորական բաներ:

Այդ ստուգումին հետ նոյն վայրկեանին ուրիշ մէկը դարձայ:

Հետեւած էի իրեն ու իր էջերը ներգրաւած էին զիս, սովորական ու աւանդական միջավայրի մը մէջ պահ մը այլ բաներու պատրանքը հրամցնելով հոգիիս: Անկարելի էր մանաւանդ մոռնալ այդ էջերէն մէկը՝ «*Տանթէի* Դժոխքը *դեռ չէ գրուած*», որ այս դարուն մեզի վիճակուած երկու մեծ դըժբախտութիւններուն դէմ արձակուած ճիչ մըն էր, ցաւագին ու զայրագին, աշխարհին ու Աստուծոյ ուղղուած ահարկու բառեր՝ «*Տանթէի* Դժոխքը *դեռ չէ գրուած*»:

Կը պատրաստուէի խօսիլ իրեն այդ մասին· կոկորդս խուժող բառերով ու այդ բառերուն ուժգնութեամբ ներկայացնել իմ տրամադրութիւնս, փաստել սահմաններ քանդելու ձգտող հոգիիս եռուն տարողութիւնը, երիտասարդութեան խռովքներուն հաղորդակից դարձնել զինք, երբ յանկարծ անդրադարձաւ ուսանող մը ըլլալուս: Հետաքրքրուեցաւ ընտրած ճիւղիս մասին: Գրականութեան կը հեաեւիմ, ըսի: Նոր գրողներու անուններ թուեց: Չէի ճանչնար: Օրօրեց գլուխը:

Ապա, գնաց ու անկիւնի սեղանին ետեւ սպասող երկու զոյգերուն միանալով նստեցաւ առանձին: Առանձին ըլլալը ուրախացուց զիս: Երկվայրկեան մը մտածեցի միանալ իրեն, բայց գլուխը օրօրելու ձեւը եւ խիստ ու պաշտօնական վերաբերումը թափս կոտրած էին արդէն: Հիմա կը մնային իր բառերը միայն, որոնց կրնայի կառչիլ: Քնքշօրէն իրեն փարելու համար՝ իր տոնդեղը միայն տրուած էին ինծի՝ «*Տանթէի* Դժոխքը *դեռ չէ գրուած*...»:

Այլ որքան ճիշդ պատկերացուցած էի զինք: Ցօդուածագիր երիտասարդը ճիշդ այս տիպարով կը ներկայանար երեւակայութեանս· արտաքինով քիչ մը անխնամ, ալեկոծ դիմագծերով, տառապած նայուածքով, ա՛յս տիպարով, որ հիմա աթոռին անհանգիստ նստած՝ անընդհատ կը ծխէր ու կարծես յարձակումի մը կը պատրաստուէր:

Այդ օր, համալսարանի գրադարանին մէջ, մեր աշխատանքները աւարտելէ ետք, ընկերուհիս առաջարկեց մօտակայ սրահին մէջ հայ ուսանողներուն տրուելիք դասախօսութեան մը ներկայ ըլլալ: Երիտասարդ ուսուցիչ մը պիտի ներկայացնէր Եղիշէ Չարենցի անտիպ բանաստեղծութիւններէն մէկը:

Չարենցի հանճարեղ գրող մը ըլլալու հանգամանքը սորվողի պարագայ էր ինծի համար: Լսած էի ու կը կրկնէի: Աւելի շատ՝ կարդացած էի բանաստեղծին մասին գրուածները, քան բանաստեղծութիւնները:

Երբ սրահ մտայ՝ պայթեցաւ անակնկալը:

Ինքն էր, պարանցիկ երեկոյթին իմ ճանչցած երիտասարդը, զոր ներկայացնելու ատեն, իր անունին հետ յիշեցի իմ կարդացած յախուռն յօդուածները...

Բեմին վրայ արձանացած երագ մը թուեցաւ ինծի յանկարծ:

Ու հիացումիս հետ՝ անանուն վախ մը սպրդեցաւ սրտիս:

Արդեօք այս անգա՞մ եւս պիտի դիմէր մերժելու, քննադատելու իր կիրքին:

Այդպէս չեղաւ սակայն:

Ձայնը թնդաց սրահին մէջ:

Հալածուած, խոցուած ու իր հաւատքին մէջ խորտակուած մեծութիւնը

աստուածային տենդով մը վարակած էր երիտասարդ դասախօսը, որ այս անգամ իր անձէն յորդող ջերմութեամբ կարծես սրբատեղիի մը վերածեց սրահը, ուր ամէն ոք սրբութեամբ հաղորդուեցաւ նայիրեան ոգիին, սաղմին, շունչին, ուժին, «նայիրեան բարձրաբերձ ոգուն, նայիրեան սաղմին անկորուստ», ինքնութեան:

Խօսքը աւարտելէ ետք, քայլ մը առաւ դէպի բեմին առաջամասը, նայեցաւ մեզի, ու աչքերը հեռուն՝ սկսաւ գոց արտասանել իր վերլուծած բանաստեղծութիւնը.

Անձրեւի, ցրտերի, չոգի,
Տանջանքի, սովի, հարուածի,
Մենութեան, դառնութեան, լացի,
Բոցերում կարծրացած, օ, ոգի՛,
Օ, ոգի, օ, սաղմ նայիրեան
Հանճարի, օ, ինքնութիւն...

Սրահը փոթորկեցաւ:

Ե՞ս

Զարենցը ու միւսը, դասախօսը, ա՜ն...

Տակնուվրայ եղած հոգիս այդ օր դարձեալ լրիւ չըմբռնեց Զարենցը, բայց ես գիտը ըրի անծանօթ խռովքին, ան մարմին տուաւ զիս օրօրած կրկներեւոյթին, ա՜ն...

Աւարտեցի Անելկայի դրութիւնը եւ յայտնեցի ոգեւորութիւնս:

Ատոմ լուռ մնաց ու երբ վեր առաւ աչքերը, անոնց մռայլ բոցերուն նայելով յիշեցի մէկէն, որ Անելկայի դրութեան մէջ աղաղակող բանաստեղծութիւնը ի՛նք արտասանած էր մեր առաջին հանդիպումին: Անելկայի ապնարկութիւնները տարբեր խորք մը պարզեցին մտքիս յանկարծ: Ստեփընվուլֆի եւ Ատոմի միջեւ դատ նմանութեան եղրերուն թւումը խորացուցին կասկածս: Նորէն աչքերս պոլտցուցի ձեռագիրին վրայ: Ենթադրութիւններուս թելը դա՛ռձեալ ուղղութիւն փոխեց: Նկարագրուած երիտասարդ ուսուցիչը շատ մօտ էր Ատոմի բնաւորութեան դիծերուն, բայց դրո՞ղը: Ո՞վ էր դրողը: Այդ մասին իմ հետաքրքրութիւններուս ժխտական պատասխան տուած էր ինք, հեղնախառն, բանաստեղծի մը տողերով.

Այս տարիքում, այս չարիքում,
Հանճարները վաղո՛ւց արդէն էլ չկային...

Զգուշացայ այդ մասին նոր հարցումներ ընել իրեն, որ այս անգամ մայթը խճողող անցորդներուն ուղղած էր իր քացախայ ակնարկը եւ յայտնապէս կ՚ապրէր ծածուկ տառապանք մը:

— Դուն կարդացա՞ծ ես «Ստեփընվուլֆ»ը, — հարցուցի մեղմ:

— Ոչ, — բացագանչեց զրպարտութիւն մը հերքող մարդու աճապարանքով:

— Կ՚ենթադրեմ, որ չուտով պիտի կարդաս:

— Ինչո՞ւ:

— Անելկայի ուսեղծուած հետաքրքրութեան պատճառով, ինչո՛ւ:

— Ինծի նմանող մարդո՞ց հանդիպելու համար, — ըսաւ յօնքերը վեր վերցնելով, — ինծի պէս մարդերը կեանքի՞ն մէջ ինչ կ՚արժեն, որ կարենային դիրքերու էջերուն ցնորք մը ընծայել:

— Անելկային հիացումը բան մը չ՚բսե՞ր քեզի:

— Անելկան ռոմանթիք սարիքի մը մէջ է, որուն ապաւորութեան մէջ

կընայ դեր ունենալ նո՛յնիսկ Նոպէլեան մրցանակին առասպելը։ Նոր չէ, որ կը լսեմ այդ դիրքին մասին, բայց երբեք ցանկութիւն չեմ ունեցած կարդալ զայն, ինչպէս երկար աաենէ ի վեր չեմ փափաքած կարդալ մրցանակակիր որեւէ գործ։ Ես հիմա շաա աւելի կը հեաաքրքրուիմ յետ մահու հրատարակութիւններով։ Կը փնաուեմ խառնուածքով գրուած դիրքերը եւ ոչ թէ արուեսաով յարգարուածները։ Անտաուի յախուռն գայլը եւ ո՛չ թէ ալենդանաբանական պարաէզի կրթուած կենդանին։

— Իսկ ի՞նչ է տպաւորութիւնդ Անելկայի գրութենէն։

Ատոմ նորոդեց սիկարէթը ու լռեց։

— Ջերմ էր ու հաճելի, չէ՞, — շարունակեցի հեաապնդել զինք։

— Օ՛, — երկարեց ձայնը։

Նման բաներու մասին կարծիք յայտնած աաենս միշա այս վերաբերումը ցոյց կու տար ինծի հանդէպ Ատոմ, կը յիշէր բնակարանային շինուրումը ցոյց կու տար ինծի հանդէպ Ատոմ, կը յիշէր բնակարանային շինութեանց յանձնակաասարի իմ զբաղումս, ու կը քրքջար, բայց Անելկայի գրութեան առթած խորհրդաւոր ոգեւորութիւնը քոյլի մը պէս լափեց այս անգամ ինծի ուղղուած վիրաւորանքին փուշերը եւ կարդացած ձեռագիրիս մասին կրկին յայանեցի համարումս։

— Այո, — ըսաւ, — Անելկան սիրուն աղջիկ է եւ շատ յուսաատու է այդ չնորհը։

— Սիրունութի՞ւնը։

— Այո։

— Սիրունութիւնը իր կարգին։ Իմ խօսքս գրուածքին մասին է։

— Իսկ ես տարբեր բանի չեմ ակնարկեր։ Երբ աղջիկ մը նման զոհողութիւններ յանձն առնէ, կը նշանակէ, թէ հայելիին մէջ ինքզինք դէտելով չի կշաացներ հոգին եւ պէաքը կը զգայ ուրիշ սնունդներու։ Ատիկա շատ չի պատահիր, պաաահած ատեն՝ կարելի է անհանդիստ դեւի մը գոյութիւնը հաստատել ներսը եւ վստահութեամբ սպասել արեան ծաղկումին։

— Ուրեմն միայն սիրո՞ւն աղջիկներուն պէտք է յոյս կապել, — հարցուցի խնդալով։

— Ի՞նչ գիտնամ, ի՞նչ գիտնամ, — հառաչեց Ատոմ, — ես այն ապաւորութիւնը ունիմ, որ ֆիզիքական բարդոյթներէ զերծ աղջիկները մի՛շա աւելի բախտ ունեցած են արուեստին մէջ, որ տեսանելիէն անդին կատարուած մտքի արկածախնդրութիւն է էապէս, ինքնիրմէ դժգոհ եւ երկրորդ կեանքի մը կարօտով տանջահար հոգիներուն մրրկայոյզ բերքը։

Տեսակ մը նեղութեամբ մտիկ ըրի իր վերջին խօսքը։ Ես ի՛նչ պէաք ունէի զեղեցկութեան, տգեղութեան, դեւերու եւ երկրորդ կեանքի իր փիլիսոփայութիւններուն խելք հասցնելու, երբ իմ տպաւորութիւնս հաստատող կամ ժխտող պարզ բառ մըն էր սպասածս։

— Ատոմ, ես կ՚ուզէի միայն գիանալ, թէ ճիշդ չէ՞ տպաւորութիւնս։

— Անելկայի գրութիւնը, այո, ունի ապաւորող ջերմութիւն մը ու դժուար չէ կարդ մը տողերուն մէջ զգալ անոր ջիղերուն երաժշտական կշռոյթը եւ արիւնին բոյրը։ բայց···

— Նորէն ի՛նչ բայց։

— Երբ այս տարիքին աղջիկ մը նման շնորհներ յայանարերէ՝ լացս կու գայ, Պարո՛յր, — սկսաւ Ատոմ խուլ դառնութեամբ մը, — քու գալէդ առաջ, Անելկայի հայցական ակնարկին դիմաց նոյն չարչարանքը կրկնուեցաւ սրտիս։ Սկսաւ նորէն բզկաել զիս այն կասկածը, որ յափշտակուելու ընդունակութիւնը չի բաւեր, չի բաւեր նաեւ ծնուցիչ տենդը, ոչ ալ յուսադրիչ սիրունութիւնը, երբ միջավայրի ներքին ամայութեան հետ անխուսափելի է

բախումը եւ նախնական հասկացողութիւններու աւերիչ խորշտկը տիրական է ամէնուրեք, տուներէն մինչեւ դպրոց ու մեծ հրապարակները։

Բռունցքը դարկաւ սեղանին, ապա կրկին ձեռք առաւ ձեռագիրը, դողահար մատներով դարձուց էջերը, նոր սիկարէթ մը վառեց, ներծծեց ծուխը, ոլորեց ձեռագիրը։

— Մնաց որ, — շարունակեց նոյն խռովքով Ատոմ, — ես կը կասկածիմ նո՛յնիսկ Անելկայի մղիչ առաջին պատճառներուն խորութեան մասին։ Կենսաղուրկ բառերով Աստուծոյ հետ խօսող ծնողքի մը զաւակն է ան, ու կաղմաւորուած՝ արու դեղեցկութիւններու դիմաց դոց հոգիով կեցած մարդերու նեղացուցիչ մտայնութեան մէջ։ Ու այդ իսկ պատճառով դժուար է սպասել, որ կարենայ ամէն ինչ երաղային մշուշով քողարկելու պարտադիր վարժութիւնը խորտակել, եւ խոստովանութիւններու հնոցի մը վերածելով հոգին՝ յանձնել անոր արիւնը ծարաւի սրտերուն։

— Բայց Անելկան դեռ երիտասարդ է, — ըսի՝ ընդմիջելով տարակոյսներու իր թափը։

— Սակայն այդ պայմաններէն անցած ու անոնց ենթակայ աղջիկ մը ի՞նչ կրնայ ըսել մեղի, որ չարչարալից տեսիլքներու բարկ ճաշակը ունինք։ Ո՞վ իմացուցած է իրեն ներքին անդունդներու կոչին սրբութիւնը կամ ողողած հոգին պայթուցիկ հեռանկարներու լոյսով, որ բառերը կարենային օր մը հասնիլ մեր պապակած հոգիներուն։ Լացս կու գայ, Պարո՛յր, երբ աղջիկայ մը մէջ տեսնեմ բնատուր չնորհի մը առաջին բողբոջները։ Եւ յետոյ, արուեստը տարականոն մարդերու գործ է, տնօրէններու անօրինակելի պոռթկում, ծայրայեղ հոգիներու հեղում եւ պոռնիկ արիւններու հրավառութիւն, արուե՛ստը, որ կը ձեւաւորուի առտնին խոչընդոտներէ հեռու, աղատութեան եւ երկարաաեւ տանջանքներու մէջ։ Անելկան կրնա՞յ ան մնալ իր արեան առաջին նախասիրութեան եւ անիծեալ քաջութեամբ մը կրել ճակատագրական խաչը։ Ինչ գիանամ, ի՞նչ գիանամ։

Հառաչանքով արտասանած վերջին բառերուն հետ կանգ առաւ, ծուխին մէջէն նայեցաւ աչքերուս, սառուցեց ժամը ու սկսաւ հաւաքել թուղթերը։

Ուր էինք եւ ո՞ւր հասանք նորէն։

— Ելլե՞նք, — հարցուց յոգնասպառ ձայնով։

Իր վափաքով Սարուլլայի պատատուին վրայ պիտի դիտէինք հիփիներուն կեանքը պատկերացնող ժապաւէնը, որուն մասին նախապաշարած էր նաեւ զիս, բայց այդ պահուն հետաքրքրութիւնը մարած էր մէջս եւ ժամ առաջ կ՚ուզէի հասնիլ փանսիոն, բանալ պայուսակս, խառնել հոն պահուած հին թուղթերը, գիտել նկարները, Զելայի յիշատակին հետ ըլլալ։

— Ատոմ, — ըսի, — կրնա՞նք ուրիշ օրուան մը ձգել հիփիները։ Այսօր քիչ մը աւելի յոգնած եմ եւ կ՚ուզեմ կանուխ քնանալ։

— Ինչպէս որ կ՚ուզես, — ըսաւ անտարբեր։

Մտայ Համրայի ոսոսման, Մոքքայի անկիւնէն դարձուցի մեքենան աջ, անցայ Ամերիկեան համալսարանին դուդահեռ փողոցը՝ հետս կրելով էնքալի դէմքերը, Ատոմը, Զելան, պատկերներ, շարժումներ, գոյներ՝ աչքերուս, լուռ ոգեկոչումներու գինին՝ երակներուս մէջ, Զելա՞ն, երբեմն առանձին-առանձին, մերթ ամէնքը միասին, իրարահիւս, խառնիխուռն, պղտոր։

Ուարտի գառիվարին խճողումը սասանցաւ։ Վարէն եկող ինքնաշարժ մը մատած էր մեր գիծը ու խափանած ճամբան։ Ճչակներու խլացուցիչ ձայներ։ Գոռչոուք։ Հայհոյանքներ։ Այդ իրարանցումին մէջ աչքս դարնուեցաւ Օսքար գրախանութին։ Ցնորեցաւ արիւնս։ Չկրցայ դիմանալ փորձու-

թեան։ Մտայ աջին բացուող նեղ փողոցը, կոխեցի արդելակին ու փութացի դրախանութ։

— Հերման Հէսի «Ստեփընվուլֆ» հատորը կը դանուի՞ արդեօք ձեր մօտ։

— Ո՞ր հատորը, — հարցուց երիտասարդ վաճառորդուհին նոյնքան աշխուժ հեաաքրքրութեամբ։

— Հերման Հէսի «Ստեփընվուլֆ»ը, հրատարակութիւն Փենկուին։

— Անշուշտ թէ կը դանուի, բայց դարմանալի է։

— Ի՞նչը զարմանալի է, — հարցուցի չուարած։

— Որ այդ մակարդակը մատնող ընթերցող մը դեռ նոր կը փնտռէ «Ստեփընվուլֆ»ը։

Գետինն անցնի մակարդակը, ի՛նչ մակարդակ, դեռ այսօր լսեցի անունը, ըսի իւրավի եւ վճարեցի դինը։

— Այսքան կանո՞ւխ, — հարցուց մատամ Փիանքա, երբ հեւալէն մտայ փանսիոն։

Նայեցայ աչքերուն։

— Անհանդի՞սա ես։

— Ոչ։

— Հի՞ւր պիտի ընդունիս։

Վերցուցի յօնքերս ու արագ մը անցայ իմ սենեակս։

Որսի մը հոտը առած մարդու մը խոր շահագրգռութեամբ կարդացի մինչեւ ուշ գիշեր, յաջորդ օրը դրասենեակ չգացի, երեկոյեան աւարտեցի գիրքը, ու զգացի, թէ կեանքիս մէջ երբեք այդքան չէի յոգնած ու միտքս բնաւ մատնուած չէր այսքան չփոթեցուցիչ հարցերու։ Կարծես ինկած ըլլայի անհատական, ընկերային, դասակարգային, կենդանական, բնազդական ալեկոծ ծովու մը մէջ ու չունչ չէր մնացած մէջս ափ ելլելու։ Քաղաքակրթական, մեքենական, աբուեստներու, պատրանքներու, սիրոյ, մահուան, տարակոյսներու քամիներ արձակելով՝ մարդիկ որքա՜ն բարդացուցեր են կեանքը։ Մենակեաց, ներամփոփ, յախուռն, յափրացած, դատարկուած, բարի, ահարկու, կատարելութեան դաղաթներուն ապերջանիկ, ոչնչութեան դիտակցութեան մէջ՝ ուժեղ, վերին մակարդակներու վրայ ճախրող կարողութիւն, եւ նոյն ատեն յօշոտող բնազդներու անձնատուր դայլ մը, Ստեփընվուլֆ, որուն անձին հետ քսանըչորս ժամուայ ճամբորդութենէս ետք տեսայ, որ պըղտորած էր նաեւ դաւաթ մը ջուրի պէս պարզ ու զուլալ իմ կեանքս։ Ստեփընվո՛ւլֆը, որ եկած էր աշխարհ ապրելու մարդկային ճակատագրին ամբողջական կառոյցը, բարձրացած անձնական տառապանքի մակարդակին, անձնական դժոխք մը։ Զիս զարմացուց մա՛նաւանդ միւս բոլոր մարդոց երազներուն իր ներհակ ընթացքը, հպարտ յայտարարութիւնը. «Դիւրին կեանք մը, դիւրին սէր մը, դիւրին մահ մը ինծի համար չե՛ն»։

Անդնդային, երկնային, մութ, լուսապայծառ, պղտո՛ր։ Ես չկրցայ առանձնացնել նոյնիսկ իր սիրած աղջիկը։ Հոն էին ամէնքը։ Գարմանուհին, Ռոզան, պարուհին, Հերմայնը, ցնծուհին, Մարիան, վշտահարը, Էրիքան, ու երեւակայութեան մշուշներուն մէջ փալփլող միւսները՝ Իմկրատը, Լիտան, Լորան՝ հո՛ն էին, մօտը, կուշտին, անկողինին մէջ, բայց ո՞րն էր իր սովահար հոգիին մէջ թրթռացող առաւելագոյն էակը, ո՞ր մէկը, եւ արդեօք Անելկան ո՞ր մէկուն սրտով դիտած էր Սաեփընվուլֆը։

Նորէն ձեռք առի գիրքը...

ԳՕՂՈՍ ՍՆԱԳԵԱՆ

ԹԱՂՈՒՄԷՆ ԵՏՔ

Թաղումէն նոր վերադարձած
Մարդերն ամէն,
Երբ տակաւին չֆացած չէ բարութիւնը իրենց սրտէն,
Եւ եսը իրենց՝ միջոցի նման՝
Մատներուն միջեւ ճզմել կ'որոշեն,
Ես առիթէն օգտուելով՝
Երկնի եւ իրենց միջեւ գտնուող
Ամայութեան վարագոյրը կը վերցնեմ,
Ուր ֆաղցր արեան շատրուաններէն
Հրաթեւ իղձեր կը ցայտեն յանկարծ,
Օդին մէջ նօճուող ջահերը բոլոր
Կը զարնուին իրարու
Եւ կը հնչէ ծիծաղն առողջ
Կիրակնօրեայ դօղանջի պէս,
Անմիջապէս՝
Ցանկութեան վախկոտ թուփերու շուքին՝
Հրեշտակներու ֆունը կը տանի,
Ու ոչինչով նոխ սեղանին առջեւ
Խուլ աստուածներուն խրախճանքը խօլ կը սկսի նորէն...

Այս մոգական տեսարանէն ներկաները հմայուած՝
Ամբան խաղաղ երեկոյին նման իջնող
Վարագոյրը դեռ կը դիտեն...

(Մինչ ես կը տեսնեմ մեռելին ոգին,
Որ յուղարկաւոր ամբոխին վրայ՝
Անուշաբոյր հեղուկի պէս,
Կարեկցանքն իր կը սրսկէ)...

ՊԵՏՐՈՍ ՀԵՐԵԱՆ

Ռ. ՈՐԲԵՐԵԱՆ

ԳՐԱԳԻՏՈՒՀԻՆ

Կը գրէը։
Կը ծխէր։
Կը գրէը։
Կը խմէր։
Կը գրէր։
Էջը կը վերջանար։

Փոքր դագար մը։

Դարձեալ կը գրէր, կը ծխէր, կը խըմէր։

Կը գրէր առանց մտածելու. կարծէք կ'ընդօրինակէր։ Կը գրէր առանց դագարի։ Մէկ շունչով։ Կ'աշխատէր մինչեւ ուշ գիշեր։

Պատուհանին թեթեւ վարագոյրին ետին իր շուքն էր, որ կ'երեւէր։ Հակառակ անձրեւին, որ կիսաթափանց կը դարձնէր մթնոլորտը, կ'երեւէր ան։ Երբեմն չէր գրեր. կը մեքենագրէր. արագ եւ վարժ ձեռքերը կը վազէին ստեղնաշարին վրայ եւ իւրաքանչիւը տողի վերջաւորութիւնը աւետող զանգը կը հնչէր ա՛յնքան կանոնաւոր, ո՛րքան քայլերգի մը տողերուն վերջին վանկերը։

Թաղեցիները վարժ էին երեկոյեան այս պատկերին։ Լուսաւոր պատուհանին ետին շարժող ուրուականը ընտանի տեսարան մրն էր։ Թաղին համար այնքան ընտանի, որքան պատկերասփիւռի պաստառը տունէն ներս, որոշ ժամէ մը ետք։ Աշխատասեղանին վրայ գանուող լուսամփոփի՛ն լոյսով միայն աշխատելու իրողութիւնն էր, որ այնքան յստակ ցոյց կու տար ներսի անցուդարձը։ Սիկարէթին ծուին անդամ յստակ կ'երեւէը։ Լոյսը կը մարէր առաւօտեան կանուխ ժամերուն միայն։

Թաղեցիները ա՛յսքանը միայն գիտէին «գրագիտուհիին» գիշերային կեանքին մասին։ Տան մնացեալ սենեակները կը գտնուէին իրենց տեսողութեան սահմաններէն դուրս։ Շնորհիւ իր սպասուհիին, սակայն, բոլորը գիտէին, որ ան նախաճաշ չէր ըներ, որովհետեւ կէսօրին կ'արթննար քունէն։ Կարելի էր սպասուհին գաղանապահ կոչել, սակայն բոլորը գիտէին, որ կէսօրին «պարոնը» կու գար եւ անոնք միասին կը ճաշէին։ Ճաշէն ետք՝ փոքր պտոյտ մը, որմէ ետք կ'աշխատէին միասին, մինչեւ որ մութը կոխէր. յետոյ՝ պարոնը կը մեկնէր։ Եւ գրագիտուհին կը լծուէր գործի։

Գրագիտուհիին անունը Ատա էր։ Շատ քիչեր գիտէին իր անունը։

Պարոնին անունը Արման էր։ Ոչ ոք գիտէր պարոնին անունը։

Անշուշտ Թաղեցիներն էին, որ չէին գիտեր այս անունները։ Որովհետեւ քաղաքին մտաւորական շրջանակներէն ներս շատ ծանօթ անուններ էին երկուքն ալ։ Արման ստորագրած էր քանի մը տասնեակ պատմուածք, իսկ Ատա՝ հինգ-վեց նորավէպ։

Ո՛չ, Թաղեցիք այսքանը չէին գիտեր։ Մանրամասնութիւնները զիրենք չէին հետաքրքրեր։ Գիտէին միայն, որ գրագիտուհի մը կ'ապրի, կը շնչէ, կ'արտադրէ իրենց Թաղին մէջ։ Հպարտ էին անով, առանց շատ բան գիտնալու անոր մասին։

***

Ասա պճնասէր էր։ Տարօրինա՞կ, երբ նկատի առնուի այն երեւոյթը, որ արդի արուեստագէտներն ու գրագէտները ընդհանրապէս անխնամ հագուստկապուսա եւ արգուղարդ ունին։ Դիտումնաւո՞ր թէ ոչ. ո՞վ դիտէ։ Ուշադրութիւն գրաւելու ձեւ մը թերեւս։ Ատայի այդ պճնասիրութիւնը եւ դասական հագուածքը կը զարմացնէին շատեր։ Նոյնիսկ թաղին լրագրավաճառը կը զարմանար, որ ան կը գնէ շատ հասարակ թերթեր, որոնց մէջ կը խօսուի միայն ընթացիկ նիւթերու շուրջ, առանց արուեստի նուաղագոյն հետքի եւ արուեստագիտուհի մը հետաքրքրող դոյզն նիւթի։ Լրագրավաճառը այս մէկը կը վերագրէր համեստութեան, ուրիշ բացատրութիւն չգտնելով։

Ատա հագուադէպօրէն կը բանար փողոցին նայող առաջին յարկի իր տան պատուհանները։ Ըստ երեւոյթին, առաւելաբար կը սիրէր յետմիջօրէի իր պըտոյանները դէպի հանրային պարտէզ, ընդհանրապէս պարոնին ընկերակցութեամբ։ Անոնք կը տեղաւորուէին լիճի նմանող կեդրոնական աւազանին շուրջ շարուած նստարաններէն մէկուն վրայ։ Երբ Պարոնը չըլլար, Ատա ընդհանրապէս հացի կամ կարկանդակի փշրանքներ ՝ի՛ը ցրուէր ոտքերուն առջեւ։ Պարտէզի ծառերուն վրայ յուլօրէն սաւառնող աղաւնիները, բոլո՛րն ալ, կ՝ինչնէին այդ թեթեւ ճաշին վրայ եւ բաւական ժամանակ կը յամենային հոն, իր ոտքերուն առջեւ։ Ատայի համար բացառիկ հաճոյք էր դիտել զանոնք։ Երբեմն, երբ փըշրանքները կը նետէր աւազանի ջուրերուն վրայ, բաղերը կու գային մաքրել ջուրին մակերեսը։

Սքանչելի էր դիտել բաղերուն տողանցքը աւազանի ջուրերուն վրայ՝ հեղասահ, իւրաքանչիւր ընտանիք, առանձինն, իր փետուրներու գոյնով յատկանշուող։

Իսկ երբ Արման կ՝ընկերանար իրեն, Ատա կը մոռնար իր թռչնաղիները։ Անոնք երբեմն կը վարձէին մէկական ճօճաթոռ, զորս կը զետեղէին կանաչ խոտով ծածկուած գետնին վրայ եւ կը տեղաւորուէին անոնց մէջ։ Կը խօսակցէին։ Առաւելաբար Արմանն էր խօսողը։ Ատա, ժամանակ առ ժամանակ իր հաւանութիւնը կը յայտնէր գլխու շարժումով մը։ Երբեմն ալ պայուսակէն թուղթ մը հանելով կ՝արձանագրէր Արմանի խօսքերը։

Ատա շատ կը ծխէր։ Արման՝ հաղուադէպ կերպով։ Իր ծանր շարժուձեւերը եւ քալուածքը կը մատնէին, որ այս վերջինին սիրտը շատ առողջ չէր, որով կարելի էր բացատրել ամբողջ պտոյտի ընթացքին անոր միայն մէկ սիկարէթ ծխելու երեւոյթը։ Տարիքը՝ յիսունի շուրջ։ Ատա՝ հաղիւ քառասուն։ Հակառակ ցերեկին իրենց անբաժան ըլլալու իրողութեան, ակնբախ էր, որ անոնց յարաբերութիւնները առաջին ակնարկով կարծուածին չափ մտերիմ չէին։ Աւելի գործատիրոջ եւ քարտուղարուհիի ժուժկալ մօտիկութիւն մը կը ցուցաբերէին անոնք։ Մա՛նաւանդ՝ երբ Ատա նոթեր կ՝առնէր, երբ Արման կը խօսէր։ Զարմանալի էր սակայն, շա՞տ զարմանալի։ Դեռ բաւական երիտասարդ էին անոնք եւ ամէն բան, իրենց շուրջ, կը թելադրէր, որ անոնք սիրէին զիրար։ Ունէին նոյն կենցաղը, նոյն ժամանակացոյցը, գրական նոյն ճաշակը եւ իրենց գործերը ունէին նոյն ոճն ու կնիքը։ Երկու տարբեր ստորագրութիւններով սակայն։ Այսքան մօտ իրարու եւ այսքա՞ն հեռու։

Ատա գեղեցիկ էր։ Արման, ինք եւս, տղեղ չէր։ Երկուքն ալ իրենց ապրուստը կը շահէին առատօրէն։ Ունէին առանձին հանդստաւէտ բնակարաններ, ըսա Ատայի սպասուհիին։ Այս վերջինը, ինք եւս, չէր հասկնար, թէ իր տիրուհին ինչո՞ւ կը փափաքի անպայման առանձին ապրիլ։ Թէեւ դիտէր, որ Ատա բաւական ժամանակ առաջ կորսնցուցած էր մեծ սէր մը։ Մայք սպաննուած էր արկածով։ Այդ օրէն ի վեր, Ատա ինքզինք բանտարկած էր իր առանձնութեան մէջ եւ կարծէք յանցաւոր կը զգար ապրելուն համար։

Մայք փայլիլ սկսող աստղ մըն էր գրականութեան երկնակամարին վրայ։ Երբ ան իր գործը կիսատ ձգելով մեկնեցաւ, Ատա վճռեց ամէն գնով վերջացնել զայն։ Արման, որ երկուքին ալ բարեկամ էր, օգնեց Ատայի՝ իր գժուար առաքելութեան մէջ։

Ահա՛ այսպէս է, որ Մայքի գործը վերջացուցած, Ատա չարունակեց, կամ չարունակել ուզեց այս ճամբան, որ իրեն կրնար ապահովել ե՛ւ առանձնութիւն, ե՛ւ փառք։ Ի՞ վերջոյ՝ հանգիստ կեանք մը։

Արման ունէր իր կեանքը։ Ամուսնացած էր։ Կինը ծանօթ էր Ատայի հետ իր ամուսնին «տարօրինակ» յարաբերութեան։ Ան նոյնիսկ բարեկամ էր այս վերջինին։ Ցաճախ կ՚այցելէր անոր։ Երբեմն զաւակներով միասին։ Ըստ երեւոյթին, չէր նախանձեր գրականութեան հանդէպ անոնց սիրոյն եւ, ինչպէս կ՚երեւէր՝ կը քաջալերէր զանոնք։

Դժուար հասկնալի երեւոյթ։

Խորքին մէջ, սակայն, անոնք չէին կազմեր վէպերու անխուսափելի երրեակը։ Զիրենք իրարու կապողը սէ՞րն էր արդեօք։ Թէ տարբեր ակնկալութիւն մը։ Տարբեր համաձայնութիւն մը։

***

Ատայի եւ Արմանի գործերը յաջորդարար լոյս կը տեսնէին։ Իրարու այնքան լրացուցիչ։ Կարծէք նոյն գրիչի արդիւնք ըլլային անոնք բոլորը, մէկ հոգիի ժայթքում, մէկ մաքի արդասիք։

Գիրքերը կը խլուէին ձեռքէ ձեռք։ Տպաքանակը միշտ կը բարձրանար։ Նոյնիսկ Ատայի թաղեցիները դարձած էին իր եւ Արմանի հաւատարիմ ընթերցողները։

Բայց այս այսպէս չէր կրնար տեւել, մինչեւ ե՞րբ։ Այսքան երկարատեւ ներդաշնակութիւն չէր կրնար ըլլալ։

Անխուսափելին ի վերջոյ պատահեցաւ։ Եւ օր մը, թերթերը մեծադիր տառերով գուժեցին չարագուշակ լուրը։ Արման ոչ եւս էր։ Սրտի սուր տագնապ մը առած-տարած էր զայն։

Մահը անտէր ձգեց Արմանի այրին եւ զաւակները։ Բայց ոչ՝ Ատան։ Գէթ ոչ՝ «գրագիտուհի Ատան»։

Կը գրէր։
Կը ծխէր։
Կը գրէր։
Կը խմէր։
Կը գրէր։
Էջը կը վերջանար։

Փոքր դադար մը։

Դարձեալ կը գրէր, կը ծխէր, կը գրէր, կը խմէր, կը գրէր, կը գրէր...։

ՌԻԹԱ ՈՐԲԵՐԵԱՆ

«ՆԱ ՉԻ ԳՐԻ, ՉԻ ԳՐԻ...»

Սկսուած ու անաւարտ մնացած գրական գործերէն եւ ոչ մէկուն մասին այնքան շատ խօսուած է թերեւս մեր գրականութեան մէջ՝ որքան խօսուեցաւ նոյն ճակատագիրը ներկայացնող Աւետիք Իսահակեանի «Ուստա Կարօ» վէպի մասին:

Ամէնէն առաջ ու ամէնուրեք ի՛նքը՝ Իսահակեան խօսք բացաւ այդ մասին, նամակներու մէջ թէ հանդիպումներու ընթացքին, քսանական թուականներէն մինչեւ իր մահը, համարեա՛ քառասուն տարիներու վրայ երկարող ժամանակի մը վրայ:

Ուրիշներ, արտասահմանի մէջ թէ Հայաստանի, հետեւեցան «Ուստա Կարօ»ի կապած Իսահակեանի խօսքի աւանդութեան եւ իրենք եւս անընդհատ խօսեցան այդ մասին, բաղձանքներ յայտնեցին, սպասեցին, կուսակցական ժողովներու մէջ նոյնիսկ հրահանգի մը ուժը ունեցող կոչեր ուղղեցին հեղինակին, բայց խնդրոյ առարկայ վէպը չգրուեցաւ ու չգրուեցաւ:

«Ուստա Կարօ»ն կարենալ աւարտելու համար Իսահակեան անհրաժեշտ կը նկատէր «մի վեց ամսով լինեմ հայրենիք», իրականացաւ իր այդ բաղձանքը, դնաց հայրենիք, վեցի փոխարէն երեսունըվեց ամիս մնաց հոն, վերադարձաւ, բայց էջ չաւելցաւ վէպին վրայ, իսկ երբ վերջնականօրէն հաստատուեցաւ (1936) Հայաստան, գինք մօտէն ճանչցողներուն համար պարզ էր այլեւս, որ այդ վէպը դժուար կրնայ գլուխ ելլել հոն, որովհետեւ «անդիրոյշեւիկ վէպ է»:

Հակառակ այդ հանդամանքին, կը թուի, թէ Իսահակեան հո՛ն եւս ամէնուն հետ ու շարունակ խօսած է «Ուստա Կարօ»ի մասին, յայտնի չէ սակայն, թէ ի՞նչ ուղղութեամբ զարգացուցած է իր խօսակցութիւնը: Զրոյցներու ընթացքին՝ նաեւ ա՞յս հերոսը «մեր»եան գիմափոխութեան ենթարկած էր արդեօք, արդեօք Ղեւոնդ աղային նմանութեամբ բոլշեւիկեան թեքումո՞վ աւարտած էր «Դաշնակցական խմբերի անդամ» Ուստային կերպարը: Ներելի են նման ենթադրութիւնները, այլապէս ինչպէ՞ս պիտի ըմբռնենք քառասնական թուականներու Հայաստանի գործիչներուն ու գրողներուն սպասումը վէպի մը, որ ըստ հեղինակին՝ ունի «Դաշնակցութեան գործունէութիւնը՝ իբրեւ փոն», եւ ուր՝ «Դէպի Դաշնակցութիւնը, որ վէպի մթնոլորտն է, հեղինակի կողմից անաչառ, օբիեկտիւ վերաբերմունք կայ»:

«Դաշնակցական խմբերի անդամ» Ուսաան Կարոյի մասին կայ տակաւին իր մէկ ուրիշ խօսքը, թէ՝ «Կարոն մեր ժողովրդի լաւատեսութեան, կենսասիրութեան, տոկունութեան, մի խօսքով՝ ռեալիզմի մարմնացումն է... կեանքում դիմանում, կանգուն է մնում Կարոն, որի իմաստուն խօսքերով էլ փակւում է վէպի վերջին էջը»:

Ասոնք նամակներէ առնուած վկայութիւններ են, իսկ քիչ անդին ուղղակի «Ուստա Կարօ»էն իբրեւ նմոյշ արտագրուած հատուածին մէջ ընթերցողը պիտի կարդայ տակաւին նոյն ոգիէն բխած չօշափելի արտայայտութիւններ: Օրինակ՝

— ...խմենք մեր հայոց ազգի, մեր հայրենիքի, մեր Հայաստանի կենացը եւ նրանց գինուոր պաշտպան Դաշնակցութեան կենացը»:

Ա՞յս Ուստային այդքան անձկութեամբ կը սպասէին Հայաստանի ընթերցողները, ափսոսանքի հառաչանքները կ՚արձակուէին նմա՞ն վէպի մը թերաւարտութեան համար:

Արտասահմանի ընթերցողները գիտեն, որ ամբողջ քառասուն տարի փայփայած Իսահակեանի «Ուստա Կարօ» վէպէն առանձին հատուած մը տպուեցաւ «Հայրենիք» ամսագրի 1924 Մայիսի թիւին մէջ, եւ ապա՝ առաջին ութ գլուխները (Ա–Ը) նոյն ամսագրին յաջորդ տարուան եօթը համարներուն մէջ, ընդամէնը՝ չորք թերթ էջ:

Ատկէ անդին, գոնէ մենք որեւէ տեղեկութիւն չունինք այդ վէպին մասին:

Իսկ ի՞նչ եղաւ անոր բախտը Հայաստանի մէջ:

Մեր արամադրութեան տակ գտնուող Իսահակեանի յոբելենական-մէջ ստուար հատորին (1955) մէջ նմոյշներ չեն տրուած «Ուստա Կարօ» վէպէն, 1955էն ասդին առանձին հատոր մը հրատարակուեցաւ իրմէ, 1963ին, «Արձակ էջեր», զոր չենք տեսած: Ուստա Կարօ»ի մասին արձանագրուած պզտիկ լուր մը ունինք Յտ. Զօրեանէն, ըստ որում՝ «Հեղինակի մահից յետոյ «Երեւան» թերթում տպուած հատուածներում Ուստա Կարօն հերթով հայցում է», եւայլն, իսկ 50ական թուականներուն մեր կողմէ մէկ դրախօսականին համաձայն, Մոսկուայի մէջ 1948ին հրատարակուած «Ընտիր երկեր»ու «արձակ բաժնում տպագրուած կան «Ուստա Կարօ» վէպից հատուածներ, որոնց ծանօթ են «Հայրենիք» ամսագրի ընթերցողները»:

Իսկ ատկէ՞ առաջ, 1940ե՞ն առաջ:

Մոսկուայի մէջ լոյս տեսած եւ «Հայրենիք» ամսագրի ընթերցողին արդէն ծանօթ

հատուածներէն տարբեր հատուածներ մատուցուած են արդեօք Հայաստանի ընթերցողին։

Խատհակեանի մասին ցարդ յօդուած, յուշ, մենագրութիւն ստորագրած մատուռականները ասոյդ բան մը չեն ըսեր այդ մասին, թուցիկ նախադասութիւններով զովքը կը հիւսեն «Ուստա Կարօ» «վէպի հատուածներուն» արուածին, ատանց ըսելու, թէ ո՛ր հատուածներուն մասին է խօսքը եւ ո՛ւր կը գտնուին այդ հատուածները։

Սակայն հակառակ հրատարակչական օրգաններուն այս ժլատութեան եւ մատուռականներուն ոչինչ ըսող հարեւանցի ակնարկներուն, պաշտօնական եւ ոչ պաշտօնական մարդոց բերաններէն կ'իմանանք, որ Հայաստանի ընթերցողը քաստանական թուականներէն ի վեր անհամբեր կը սպասէ «Ուստա Կարօ» վէպին շարունակութեան։

Տանք այդ մասին երկու վկայութիւն, մէկը կուսակցական եւ հրահանգի մը չափ խիստ հնչող, միւսը՝ բանաստեղծական ու զեղուն։

11 Մարտ 1940ին կայացած Հայաստանի Կոմկուսի 13րդ համագումարին, Կենտկոմի առաջին քարտուղար Գր. Արութինովի կարդացած զեկուցումէն եւ, մտքերու փոխանակութեան կարգով ելոյթ կ'ունենայ նաեւ Սահակ Կարապետեան, որ ի միջի այլոց կ'ըսէ.

«Հայաստանի գրողները իրենց կոչման բարձրութեան վրայ չեն կանգնած. Նրանք մարդկային հոգու ո՛չ միայն նարտարապետների դեր չեն կատարում, այլ նոյնիսկ հեռու են տեխնիկի որակաւորումից։ Իսկ որոշ, անտարակոյս ընդունակ, ես կ'ասէի՝ տաղանդաւոր գրողներ չարաշահում են ընթերցողի համբերութիւնը, ինչպէս, օրինակ, մեր տաղանդաւոր գրող Աւետիք Իսահակեանը։ Ո՞վ չի լսել, որ նա գրում է մի նոր երկ, այդ գրքի անունը բոլորը գիտեն — «Ուստա Կարօ»։ Բայց քանի տարի է արդէն անցել, մարդ համբերութիւնից դուրս է գալիս, իսկ «Ուստա Կարօ»ն ոչ մի կերպ չի երեւում»։

«Ո՞վ չի լսել»։

Բայց 1940ի ընթերցողները չեն, որ միայն լսող մնացին, այլ հետագայ տարիներու ընթերցողները եւս տարբեր բան մը չըրին, լսեցին շարունակ, ինչպէս կը հաստատուի «Սովետական գրականութեան» ամսագրին (1975) մէջ Նայիրի Զարեանի ստորագրութեամբ լոյս տեսած «Վարպետին հետ» անուն գրութենէն։

Նայիրի Զարեան կը գրէ.

— Վարպետ, պատմիր «Ուստա Կարօ»ի մասին։

— Ի՞նչ պատմեմ։

— Ինչո՞ւ չես գրում, ինչո՞ւ չես աւարտում։ Չէ՞ որ ժողովուրդն անհամբեր սպասում է։ Գրականագէտները՝ նոյնպէս։

Վարպետը գլուխը կախեց, աչքերը կիսախուփ արած մի պահ մտածեց եւ ասաց.

— Ժամանակ չունեմ, տրամադրութիւն էլ չունեմ։

Ժամանակ, ի հարկէ, ունէր։ Մեզանից ոչ ոք այնքան ազատ չէր առօրեայ սեւ աշխատանքի հոգսերից, որքան Իսահակեանը։ Հայաստան տեղափոխուելուց յետոյ նա նոյնպէս լիովին ապահովուած էր։

— Ես գիտեմ, որ դու տրամադրութիւն չունես գրելու, վարպետ։ Բայց մի՞թէ մըտքումդ էլ չես յօրինել «Ուստա Կարօ»ի շարունակութիւնն ու պատգամը։

— Մտքումս ես «Ուստա Կարօ»ն աւարտել եմ։

— Դէ, պատմիր էլի։

Եւ Իսահակեանը բաւական հակիրճ պատմեց ինձ տմբոդջ «Ուստա Կարօ»ն։

. . . . . .

— Հիանալի է, վարպետ, — ասացի ես, — հապա ինչո՞ւ չես գրում։

— կը գրեմ, — յօրանջեց վարպետը, — իսկ առայժմ պառկենք, հանգստանանք։

Թէ ի՞նչ էր «Ուստա Կարօ»ի տարընչութեամբ Իսահակեանի մտայղացումը եւ ի՞նչ պատմած է Զարեանին, չատ կարեւոր չէ, ուշադրաւը հոս միւս պատմութեան կրկնութիւնն է, այդ վէպը անաւարտ ձգելու Իսահակեանի պարագան, առ այդ չկարենալ տրամադրուելու փաստը, — «տրամադրութիւն էլ չունեմ»։ Զարեան հաստատելէ ետք այդ վիճակը, քիչ մը վարը կը շարունակէ ողբալի խորհրդածել.— «Վարպետն ասաց, որ կը գրի, իսկ ես գիտեմ, որ նա չի գրի, չի գրի···»։

Ինչո՞ւ արդեօք գրելու տրամադրութեան այդ չքացումը Իսահակեանի մօտ եւ ինչո՞ւ գրի չառաւ «մտքում» արդէն աւարտած «Ուստա Կարօ»ն։

«Բազմա»ի ներկայ համարի մէկ ուրիշ էջին վրայ ընթերցողը կրնայ գտնել այդ հարցումներուն մօտաւոր պատասխանները։

Սակէ առաջ, ընդհանուր գաղափար մը տալու համար խօսքի այնքան նիւթ դարձած «Ուստա Կարօ» վէպին մասին, դիմայի էջին կ'արտագրենք անոր առաջին գլուխին առաջին էջերը, յիշեցնելով նոյն ատեն, որ խնդրոյ առարկայ վէպին տպագրուած մասը մեզ կը շահագրգռէ գրականութեան պատմութեան ծիրին մէջ միայն եւ ոչ թէ իբրեւ գրականութիւն։ Գրականութիւնը ուրիշ բան է։ «Ուստա Կարօ»ն՝ հազիւ առաղձ։

ՀԱՏՈՒԱԾՆԵՐ ՆԱՄԱԿՆԵՐԷ

«*Ուստա կարօ*»ի մէջ մեր կեանքի վերջին 20–25 տարին է ամփոփուած, սկսած 1904 թուից մինչեւ այսօր, մինչեւ վերջացած տարին, իսկ վէպս կը վերջանայ երկու–երեք տարուց յետոյ, առաջին հատորը մի տարուց յետոյ, 1000 էջը, իսկ մնացածը··· յետոյ··· ա՛յ, թէ վէպս աւարտած լինի բոլշեւիզմի փլուզումով, դու տես Զատիկը:

***

Նիւթը շատ հետաքրքրական է, Շիրակի կեանքից, զիւղ ու քաղաք, շատ տիպեր, Դաշնակցութեան գործունէութիւն՝ իբրեւ փոն:

***

Ես ուզում եմ օր առաջ պրծնել այդ բեռից՝ այս վէպից, որ միւս գրութիւններիս շատ է խանգարում: Դէպի Դաշնակցութիւնը, որ վէպի մթնոլորտն է, հեղինակի կողմից անաչառ, օբիեկտիւ վերաբերմունք կայ, մի խօսքով՝ կը տեսնէք:

***

Ես խղնում եմ բանուորին — միայն այսքան: Բայց նրա պաշտամունք, նրա դիկտատուրա — գարշում եմ:

Ահա այսպիսի բեկում առաջ բերեց իմ մէջ զզուելի բոլշեւիզմը··· Եւ այս ամէնը իմ վէպի մէջ մարմնացնում եմ:

***

Այս վէպիս համար շատ անհրաժեշտ է, որ մի որոշ ժամանակով լինեմ բոլշեւիկեան մթնոլորտի մէջ, բայց վախենում եմ՝ գնամ թակարդն ընկեմ:

Այդ վէպիս համար պէտք է մի վեց ամսով լինեմ Հայրենիք. եւ դրա համար էլ բոլշեւիկների հետ կապեր եմ պահում, իսկ վէպիցս յետոյ նրանք գրլուխս կտրելու փերման պիտի արձակեն, որովհետեւ անդիբոլշեւիկ վէպ է:

ԱՒ. ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ

ՈՒՍՏԱ ԿԱՐՕ
ԵՒ
ՕՐԹԷ ՅԱՐՈՒԹ

ԱՒԵՏԻՔ ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ

Պայծառ եւ ուրախ արեւի տակ երկրի մի կառը է ապրում — հինաւուրց Շիրակը, շատակեր Շաբայի արան ու կալը:

Աւերակ Մրէնի տակ խորանում է մի գահավէժ անդունդ, որի յատակին, բարձրուղէշ եղէգների միջով, փոքրիկ ջրընկէցներով հոսում է Ախուրեանը մերթ որոտուն, մերթ անչչուէ:

Գետի երկու կողմերից հսկայ թըռիչքով բարձրանում են վիթխարի ժայռեր — մութ կապոյտ սիւնաձեւ ապառաժներ, որոնց ծերպերում վայրի աղաւնիներն ու մեղուները իրենց բոյնն ու փեթակն են հիւսել:

«Աղջկայ ձոր» է կոչւում այդ վայրը. առասպելը պատմում է, որ այնտեղ ջրերի խորքում մի հրաշք աղջիկ է ապրում: Այդ աղջիկը անուշ երգով եւ ալիքների վրայ սարածած իր՝ ջրի պէս երկար մազերով հրապուրում է սրտի աէը մարդկանց, քաշում յատակը եւ բանտում նրանց ջրով լցուած մութ անձաւներում:

Այդ ձորում, դարնան մի առաւօտ, ծառերի ստուերների տակ նստել էին մի խումբ մարդիկ:

Դալար սէզերի վրայ փռուած կար մի կապոյտ սփռոց՝ նկարուն եղրներով:

Աեղանի դլխին ծալապատիկ նստել էր Բագրան դիւղի առաջին հարուստը, երէցփոխ Տոնոն, պատուով ու հացով մի մարդ, նոր սպիտակած մազ-մօրուքով:

Նրա աջ կողքին նստել էր հարսանիքների եւ խնճոյքների աղն ու ծաղիկը, բոլոր դիւղերի ընտիր քաւոր, երեւելի վարպետ, աշխարհատես Ուստա Կարոն, մօտ 37–38 տարեկան մի առողջ, սիրուն տղամարդ. փոքրիկ փափախը շուռ տուած դէպի ծոծրակը, սեւ մահութ ջուխայի թեւերը վեր ծալած, ձախ ուսին ձգած կարմիր ու նախշուն մեծ թաշկինակը, որի ծոպերը հասնում էին գինու դաւին, որ վիզն երկնցրած պառկել էր նրա կողքին, թեւի տակ:

Ուստա Կարոյի փայլուն սեւ լաստիկ արխալուխի վրայ ծփծփում էր մի մեծ արծաթաջուր շղթայ, որից կախուած կար նրա նշանաւոր ժամացոյցը. ա՛յնպէս հաստ էր այդ շղթան, ա՛յնպէս հաստ, որից վստահ կարելի էր կապել մի դամփռ, քան թէ մի ժամացոյց, ինչքան էր որ այդ նշանաւոր լինէր:

Ուստա Կարոյի քէֆը այսօր չա՛ս տեղն էր. նոր սափրուած, պայծառ երես, աչքերը խնդումով լի:

Երկու շաբաթ է, որ նա աշխատել էր Բագրանում, դիւղական աղբիւրի խողովակներն էր մաքրել ու կարկատել, Սուրբ Գէորդայ մատուռը տանող քարաբլուրի սանդուխի մատներն էր նորոգել:

Եւ երէկ աւարտել էր գործը ու այսօր, Կիրակի, Բագրանի մեծերը՝ գիւղի իշխանները, նրա պատուին, որ իրենց հին բարեկամն էր, սեղան էին սարքել վաղ առաւօտից:

Տոնոյի ձախ կողմը ծալապատիկ չկարողանալով նստել, քարի վրայ տեղաւորուել էր Դաշնակցութեան քարոզիչ շրջիկ պարոն Կայծակը, մի երիտասարդ տղայ. Կարսայ Կոմիտէն ուղարկել է նրան գիւղերը կազմակերպելու համար: Շրջիկը ժողովրդի հետ անմիջական շփման մէջ լինելու համար, առիթը չէր վրիպում դտնուելու զրեթէ ամէն տեսակի հաւաքումների մէջ, որպէսզի կարողանար իր առաքելութիւնը աւելի արդիւնաւոր կատարել:

Ապա, հերթով, իրար կողքի նստել էին գիւղի տանուտէրը, մի-երկու առաջաւոր մարդիկ եւ Դաշնակցութեան ենթակոմիտէի անդամները:

Սեղանի միւս ծայրին երէցփոխի դէմ-մադէմը ծնկների վրայ չոքել էր Ուստայի անբաժան ընկեր ու աշխատակից Փիլոս ախբարը, Զաւուշենց Փիլոսը, կամ կարճ խօսքով՝ Զաւուշը:

Սեղանի քովնտի տեղ էր բռնել աչուղ Փելէչը՝ դաւկոտոր աչքերով, դլուխը թեթեւ ճերմակած: Սաղը սեղմած կրծքին, խաղում էր լարերի հետ:

Իւրաքանչիւր սեղանակից ունէր գինով լեցուն մի դաւ, ամէնի առջեւ գինու դաւաթներ. միայն պարոն Կայծակի առջեւը դինին ճերմակ չիշով էր. ամէնքը սեղանի օրէնքով պարտական էին լցրածը խմել մինչեւ յատակը, եթէ ոչ կը պատժուէին կրկնակին խմելով. միայն նա ղերծ էր օրէնքից ու պատժից: Եւ խմում էր նա ղդոյշ, չափով, որ չհարբէր եւ վարկը չկորցնէր:

Մի քանի երիտասարդ տղերք, իշխանների որդիները ծառայում էին ոտքի վրայ կանգնած:

Հեռւում երեքական քարերի մէջ չինած երկու օճախ բոցկլտում էին. մէկի վրայ թարմ ձուկեր էին խաշւում ու խորոված-ի չամփուրը դառնում, միւսի վրայ հաւով փլաւն էր հասունանում:

Մեծ ատրճանակը աջ կողքին, փամ-

փուչտակալը ղօտու պէս մէջքին վիաթ տուած՝ պարոն Կայծակի թիկնապահ զինուորը՝ Հլղաթն էր դարձնում շամպիւները, իբրեւ հմուտ խորոված պատրաստող։

Քէֆ անողները արդէն ակրաաը արել էին ու մի-երկու բաժակ օղի խմել, երը լաւաշ հացերի վրայ թչթչալով տեղաց խորովածը։

Երէցփոխը, սր խնճոյքի պետն էր, լցրեց դաւաթը դինով, բոլորը հեաեւեցին նրան, ապա դաւաթը վեր առնելով դարձաւ դէպի աշուղը.

— Էդպէ՛ս, Փելէ՛շ ջան, մատներդ ուտեմ, էդաեղ կա՛նգ առ։

Աշուղը քըոթ կարեց նուագը. ամէնքը ուշադիր դարձան դիւզի առաջին մարդուն։

— Ախբրտիք, պարոն Կայծակ, — աչքերը փռելով բոլորի վրայ հանդիսաւոր ու ծանր ասաց Տոնոն, — մեր նախնեաց, մեր հին ու նոր մեռելի հոդին լուս դառնայ, ամէն։ Խմենք մեր հայոց ազգի, մեր Էջմիածնի, մեր Հայաստանի կենացը եւ նրանց զինաւոր պաշտպան Դաշնակցութեան կենացը. Տէր Աստուած փառքդ չա՛տ։ Ես կարճ ասի, դուք շատ հասկացէք։

Բոլորը լուռ դատարկեցին դաւաթները։

Ապա նորից դաւաթը լցնելով Տոնոն ժպաուն երեսով դիմեց սեղանին.

— Ուստա Կարոն էսօր մեր թանկագին հիւրն է. ասենք, միշտ էլ մեր գլխի վրայ տեղ ունի, բայց էսօրուայ սեղանը իրան ենք պարտական։ Կարօ ջան, քո անդին կենացը, ողջ ըլնիս, դէշ օրդ էսպէս ըլնի. Ասծու աչքը վրադ ըլնի։

Ու դաւաթը զարկեց Ուսաայի դաւաթին։ Ուստան էլ թեքուեց դէպի նա՝ գլուխը բանալով։

— Շնորհակալ եմ, Տոնօ՛ ամի, — մրմնջաց յարգանքով։

— Ուստա՛ ջան, պայծա՛ռ մնաս։

— Ուստա՛ ջան, Աստուած քո սըրտովդ քեզի աայ։

— Ուստա՛ ջան, երկէն արեւ ըլնիս...

Այսպէս իւրաքանչիւրը իր հերթին մի-մի խօսք ասին նրա կենացին։ Միայն պարոն Կայծակն էր, որ թեթեւ գլուխ տուաւ Ուստային եւ լռիկ խմեց։

— Փելէշ ջան, դիտե՞ս էլի, ում թասն է, — ակնարկեց երէցփոխը։

Աշուղը աշխուժով զարկեց լարերին, լարերը միաբերան լեզու առան ու անուշ-անուշ խօսեցին։

Երբ երգը վերջացաւ, իջաւ մի կարճատեւ լռութիւն։ Ապա Ուստան ծանր ու մեծ՝ ծնկի գալով ընչացքը ոլորեց եւ հատ-հատ ասաց.

— Իմ աչքի լուս աղբրտիք, չէն մընաք, երկնուց-գետին գոհ եմ ձեզնից, արժանի չեմ ես ամէն հարկին. Տոնօ ամի, Ներսէս Քեհա, ես ձեր պզտիկ ախրերն եմ։

Եւ դաւաթը շուռ առաց բերնին ու կարմիր թաշկինակով սրբեց կարմիր ու թաց շրթունքները։

— Անուշնե՛ր, անուշնե՛ր, Ուստա ջան, — ձայնեցին ամէն կողմից։

Ուստան նորից գլուխ առաց ու նստեց։

Խօսքը տանուտէր Ներսէսինն էր։

— Իշխաններ, էսօր մեր սեղանը պատուել եկել է մեր հայոց սուրբ ծրագրի պարոն շրջիկը, պարոն Կայծակը։ Կէս տարի է՝ նա մեր մէջն է, մեզ քարոզում է, մեր պարտքը մեզ սորվեցնում, մեզ ազգին պէտքական մարդ է դարձնում։ Խմենք նրա պատուական կեանքի համար. մեռնեմ քո նպատակին, քո ճամբուդ ընկերներին, պարոն Կայծակ ջան, ուխտդ կատար ըլնի։

— Ամէն, ամէն, — կարկուտի պէս վրայ տուին բոլորը. եւ «Հայաստանը ազատ տեսնինք ու մեռնինք» երգելով դաւաթները մեկնեցին դէպի պարոն Կայծակը։

Ընդհանուր աղմուկը կրկնապատկեց ատրճանակների պայթումը, որ զինուոր Հլղաթը եւ մի-երկու երիտասարդ կրակեցին նրա պատուին։ Զորը լցուեց արձագանգով. եւ վայրի աղաւնիները իրենց անտեսծերպերից վախեցած թռան դէպի ժայռերի կատարները։

Ուստային հաճելի չեկաւ յարգանքի այս նախանձելի արտայայտումը պարոն Կայծակի անուանը: Թէեւ ինքը, իբրեւ Դաշնակցական խմբերի անդամ, մի քանի անդամ ներկայ էր եղել պարոն Չրջիկի խօսքին ու քարոզին եւ շատ յարգում էր նրան. բայց թէ այս, եւ թէ այն, որ նա Ուստայի թասի վրայ բերան չբացեց, ինքն էլ հիմա չուզեցաւ առանձին մաղթանքներ ու գովեստներ անել նրա կենացին:

Ուստան միշտ իրեն գինը ճանաչում էր եւ գիտէր, հարկը եկած աեղը, իրեն ծանր ու յարգեւոր պահել:

Աչուղը՝ ըմբռնելով վայրկեանը, ուժգին խփեց լարերին ու որոտալից երգեց.

Հայը բանտէն չի վախնար,
Հայը մահէն չի վախնար:

Պարոն Կայծակը ուղղուեց իր տեղում, եւ փոքր ատրճանակը առջեւից տանելով դէպի կողքը, ղլուխ տուեց եւ ցած ու լուրջ ձայնով ասաց.

— Շնորհակալութիւններս, հայրենակիցնե՛ր...

Բերին հաւով փլաւը. աչուղն էլ մաղնակից էր հացկերոյթին, մէջէմէջ երգելով սեղանակիցների կենացներին, որ հերթով տեղի էին ունենում:

— Ներո՛ղ եղէք, մի խօսք էլ ես ասեմ, — բարձր գոչեց ենթակոմիտէի եռանդուն անդամ Մացակը, — էս թասն էլ խմենք մեր Փիլոս ախպարի կեանքի համար. խնդրենք Աստուածութիւնից, որ էս երկու հոգու ընկերներին էն սէրը տայ մշտական, ինչ որ ունեցել են մինչեւ օրս. իրարով ապրին, իրարով մխիթարուին, ջան ասին, ջան լսին:

Եւ թեւը փարելով Փիլոսի վզովը, դաւաթը չբխկացրեց նրա դաւաթին:

— Ապրի՛ս, սանհէր Մացակ, լաւ թաս էր:

(«Հայրենիք», 1925, Յունուար)

ԱՒ. ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ

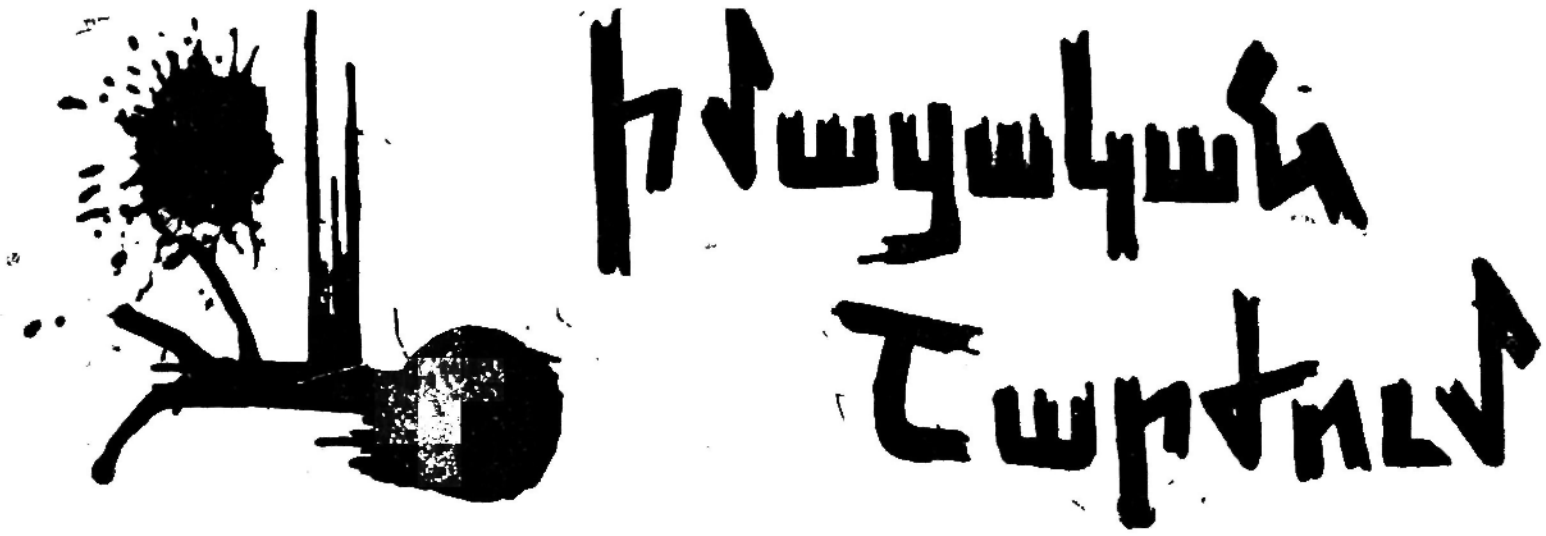

ԳՐԱԿԱՆ ԼՈՒՐԵՐ

Անցեալ Հոկտեմբերի կիսուն, «Ազդակ» օրաթերթի դրական էջը հետեւեալ հարցաթերթիկը ներկայացուց լիբանահայ գրողներուն.

1·— Իբրեւ արուեստագէտ, մտաւորական եւ կամ իբրեւ քաղաքացի ի՞նչ բրիֆ լիբանանեան քաղաքացիական պատերազմի ընթացքին:

2·— Ի՞նչ պէտք է ըլլար լիբանանցի եւ ի մասնաւորի լիբանահայ արուեստագէտին դերը՝ տագնապի լուծման գծով:

3·— Ինչպէ՞ս կը պատկերացնէք լիբանահայ մշակութային կեանքի վերակազմութիւնն ու վերաշխուժացումը:

Խմբագրութիւնը կ'իմացնէ, որ պայմաններու բերումով ի վիճակի չէ եղած դրչի բոլոր մարդոց հետ կապ պահել ու հարցաթերթիկը ներկայացուցած է միայն անոնց, որոնց հնարաւոր եղած է հանդիպիլ, թիւով տասնըչորս գրողներու, տարեց, միջին եւ նոր սերունդէն:

Օրաթերթը լոյս ընծայեց սաացուած պատասխանները չորս հանդրուաններով, 31 Հոկտեմբեր եւ 7, 15 ու 28 Նոյեմբեր թուակիր թիւերուն մէջ:

Տաղնապին լուծման մէջ արուեստագէտին եւ «ի մասնաւորի լիբանահայ տրուեսաագէտին դեր»ին վերաբերող հարցումը, ինչպէս պարզ կ'երեւի, իրապաշտութեան հետ շատ աղերս չունի, եւ սաացուած պատասխոններն ալ արդէն տարբեր բնոյթ մը չմասանեցին:

Ենթադրութիւններու մղող խորք մը ունէր նաեւ երրորդ հարցումը («Ինչպէ՞ս կը պատկերացնէր»), որուն տրուած պատասխաններուն ընդդծելի կողմը լաւատեսութեան ոգին էր միայն, ցամքիլ չուզող կորովին վկայութիւնը:

Միւս երկուքին հետ բաղդատած՝ բոլորովին տարբեր էր առաջին հարցումին նկարագիրը, չօշափելի, որուն տրուած պատասխանները եւս, քիչ բացառութեամբ, չահեկան էին. տաղնապին մէջ ենթականերուն առօրեան, կեցուածքները, ապրումները, ինչպէս նաեւ սպիտակ թուղթին ոմանց հաւատարմութիւնը լուսաւորելու տեսակէտով:

Լիբանանեան երկարատեւ տաղնապի ընթացքին ապրած մեր գրողներուն առօրեային մասին որոշ գաղափար մը տալու համար ընթերցողին՝ հետագայ էջերուն մէջ կը ներկայացնենք վերոյիշեալ հարցաթերթիկի առաջին հարցումին տուած անոնց պատասխանները:

ՎԱՀԷ ՎԱՀԵԱՆ

Դիւրացնելու համար պատասխանս, կ'ուզեմ որ «արուեստագէտ» բառը, իմ պարագային, նշանակէ գրող։

Իբրեւ գրող, *ուրեմն, ստեղծագործական շատ քիչ աշխատանք կրցայ կատարել սկիզբի 10–11 ամիսներուն։ Ժամանակս յատկացուցի առաւելաբար ընթերցումի եւ պատրաստութեանը՝ նախաեղեռնեան շրջանի հայ ղոյդ գրականութիւններէն ընտրուած պատմուածքներու հաւաքածոյի մը, որ յանձնարարուած էր Հ. Բ. Ը. Միութեան Ալեք Մանուկեան Մշակութային Հիմնադրամի վարչութեան կողմէ։*

Այս տարուան Մարտի վախճանին, սակայն, ունեցայ կեանքս ու մտածումներս հիմնովին վերիվայրող կորուստ մը, որ տուաւ ինծի եղերական այլ բուռն մղում գրական աշխատանքի։

Իբրեւ քաղաքացի, *ողջախոհ ո՛եւէ լիբանանցիի չափ զգալով հանդերձ՝ լիբանանեան մեր հայրենիքը լիբանանցիներո՛ւն իսկ հրաւէրովը հարուածող աղէտին յարուցած ցաւն ու զայրոյթը, կը խոստովանիմ, թէ իմ մտահոգութեանս առանցքը դարձուցի մանաւանդ ճակատագիրը հայ համայնքին։ Ու, դիպուածով թէ ի՛նչ, պարտականութիւնը տրուեցաւ ինծի այցելելու Միացեալ Նահանգներու եւ Գանատայի գլխաւոր ոստաններէն շատերը, զարկ տալու համար Հ. Բ. Ը. Մ.ի եւ Ամերիկայի էջմիածնական թեմերու միացեալ ջանքերովը կատարուող հանգանակութիւններուն, լիբանահայոց ի նպաստ։*

Նոյն այս տարուան Յուլիսի վախճանին, երկրորդ իմ ճամբորդութիւնս դէպի Միացեալ Նահանգներ՝ իբրեւ հիմնական նպատակ ունէր Լիբանանի մէջ Բարեգործականի կրթական գործին վերադասաւորումը, ստեղծուած կացութեան պահանջներուն համաձայն։

ՄՈՒՇԵՂ ԻՇԽԱՆ

Նախ եւ առաջ Լիբանան վերադարձայ՝ Ամերիկայի շրջապտոյտէս։ Կրնայի այնտեղ մնալ եւ հեռուէն հետեւիլ դէպքերուն, ապահովութեան մէջ։ Սակայն, տրամաբանութեան բոլոր տուեալներէն աւելի զօրաւոր զգացում մը զիս կը քաշէր հոն, ուր անցուցած էի գրեթէ ամբողջ կեանքս։

Իբրեւ մարդ ու քաղաքացի, Պէյրութի մէջ հեւ ի հեւ ապրեցայ ծանօթ դէպքերուն ամբողջ ողբերգութիւնը, երբեմն բնակարանիս վրայ ստանալով նաեւ կրակի իմ բաժինս։ Ուրիշ բան չէի կրնար ընել եւ այս անզօրութեան զգացումը յաւելեալ ողբերգութիւն մը դարձաւ ինծի համար։ Իմ ունեցած միակ զէնքս սիրոյ, հաշտութեան ու եղբայրութեան կոչ մըն էր, բայց այդ կոչը ռումբերու աղմուկին մէջ անլսելի կը մնար անշուշտ, ինչ ձեւով եւ ինչ միջոցով ալ արտայայտուէր։

ՍԻՄՈՆ ՍԻՄՈՆԵԱՆ

Աշխատեցայ, խաղաղ ժամանակներէն աւելի։ Աւարտեցի ծաւալուն գործ մը, որուն վրայ մտածած եմ երկար ժամանակ (1940ական թուականներու սկիզբէն)։ Վէպ մըն է։

Ապա որոշ չափով աշխատեցայ «Կը խնդրուի խաչաձեւել» *գործիս Բ. եւ Գ. մասերուն վրայ։*

Բազմաթիւ անգամներ ստիպուած եմ հեռաձայնել իմանալու ողջութիւնն ու առողջութիւնը «Սեւան»ին, որ կերտուած է քրտինքով։ Երկու անգամ վիրաբուժական գործողութեան ենթարկուեցայ, եւ այժմ կը պատրաստուիմ երրորդին։ Վտանգաւոր բան մը չէ, եւ աւելի քան Պետրոս Դուրեանը իրաւունք ունինք զոչելու՝ «Գիտցէք որ դեռ կենդանի ենք»։

ԲԱԲԳԷՆ ՓԱՓԱԶԵԱՆ

Բան մը չըրի· կամ պարզապէս ըրի այն՝ ինչ որ առաջ ալ կ'ընէի· անշուշտ գիտակցելով թէ անծանօթը, լաւ կամ վատ անակնկալը, այլեւս մանակից էր ամէնօրեայ, ամէն բոպէի կեանքին· բայց եւ այնպէս կեանքը պէտք է շարունակուէր բոլոր պայմաններու տակ ալ։ Մահուան կարելի էր յաղթել միայն կեանքին վստահելով, կեանքը ուժեղ կերպով զգալով ու ապրելով։

ՊՕՂՈՍ ՍՆԱՊԵԱՆ

Տագնապի առաջին շրջանի պարբերական դադարներուն շարունակեցինք «Բագին»ի անցեալ տարեշրջանի վերջին թիւերուն եւ այս տարուան Յունուարի եւ Փետրուարի համարներուն խմբագրական ու տպագրական գործը։ Մարտ ամսոյն ձեռագիրները նոր տպարան յանձնուած էին, երբ պատահեցաւ զօրավար Ազիզ Ահտապի զինուորական շարժումի փորձը, որմէ ետք, եւ անոր հետեւող ծանրակշիռ միւս դէպքերուն հետեւանքով՝ բնաւ հնարաւոր չեղաւ տպարանական գործ ունենալ։ Եւ որովհետեւ Լիբանանին պարտադրուած այս կացութիւնը չէր կրնար տեւական ըլլալ եւ որոշուած էր, ամէն գնով, անպայման շարունակել «Բագին»ի հրատարակութիւնը, տեղւոյն մտաւորականներուն հետ ուղղակի կապի մէջ մտնելով եւ արտասահմանի գրողներուն հետ Դամասկոսի վրայով թղթակցութիւն պահելով շարունակեցինք խմբագրական մեր աշխատանքը, ձեռագիր կուտակելու գծով։ Շնորհիւ հետեւողական այս ճիգին, տեղւոյն գրեթէ բոլոր գրողները ձեռագիր ունեցան մեր տրամադրութեան տակ, ինչպէս նաեւ արտասահմանէն յատուկ գրութիւններով պատասխանեցին մեր հրաւէրին Արամ Հայկազ, Յ. Կարապենց, Վահէ Օշական, Ս. Սանինեան եւ ուրիշներ։

Խմբագրական այս աշխատանքներուն առընթեր, զօրավար Ահտապի շարժումէն առաջ, կարգ մը հին ձեռագիրներ կարգի դրի ու մեքենագրեցի աւելի քան տասնամեակ մը առաջ գրուած վիպակի մը մեծ մասը։

Իմ առօրեաս բոլորովին տարբեր եղաւ տաղնապին սուր օրերուն, ինչպէս ըսի, Ահտապի շարժումէն ետք:

Իր արտակարգ երաշխն սնունդ ճարելու համար Ափրիկէի խորերը նետուած երիտասարդ մը, այդ շարժումէն առաջ սկսած ու մէկուկէս ամիս երկարած խաղաղութենէն քաջալերուած, հրաժեշտ կու տայ ափրիկեան իր ցնորքներուն եւ կը շտապէ Պէյրութ, իր մասնակցութիւնը բերելու վերականգնումի ճիգերուն, բայց ծառայութեան իր տեղը դեռ չճշդած, կ'իյնայ ռումբերու, հրթիռներու, առեւանգումներու, փողոտումներու եւ աննախադէպ վայրագութեանց անել շրջանակին մէջ: Տաղնապի մռայլ ամիսներուն ես յաճախ անոր հետ անցուցի ժամանակս եւ օրը օրին դրի առի չփոթահար, տաղնապահար, յուսալառ ու սիրաղեղ աղու իր տպաւորութիւնները, մեքենագիր երեք հարիւր էջերու վրայ, որոնց դրական ճակատագիրը դեռ չէ ճշդուած: Վիպակի մը ձեւին տակ կրնայ օր մը վերախմբագրուիլ ամբողջութիւնը եւ խորագրուիլ՝ «Գրեցէ՛ք բացակայ»:

Մնացեալ ժամերուս մեծ մասը լեցուեցաւ ծանր գործերու ընթերցումով ու վերընթերցումներով, — «Ըմբոստացած մարդը», «Յուսահատներուն յոյսը», «Մարդկային կացութիւնը», «Գիշերային թռիչք», «Հետաքրքրական առանձնութիւն մը», «Այլակերպութիւն», «Ռնգեղջիւրը», Նարեկացի, Ինտրա, Հալէպէն ստացուած հայրենի դրական մամուլը, եւայլն, իսկ մեր պահակ տղոց տրուած դիշերային այցելութիւններէն առաջ կամ ետք՝ Ռուրէն:

Որպէսզի ամբողջանայ այս պատուիրուած «ինքնակենսագրութիւնը», աւելցնեմ նաեւ, որ հեւիհեւ օրաթերթ կարդացի՝ ամէնուն պէս, ձայնասփիւռ ունկնդրեցի, պատկերասփիւռ դիտեցի՝ ամէնուն պէս, քաղաքական մեկնաբանութեան մարզանքներ կատարեցի, ենթադրութիւններ ըրի, յոյսեր դիեցուցի, յուսաբեկութիւններ ապրեցայ՝ ամէնուն պէս ու, մեղմ ասած, քիչ մը փոքէր *խաղացի՝ ոչ քիչ մը ամէնուն պէս...*

ԵՐՈՒԱՆԴ ՊԱՐՍՈՒՄԵԱՆ

Այս «քաղաքացիական» կոչուած — բայց խորքին մէջ բազմազգի — պատերազմի ընթացքին, կաշկանդուած վիճակի մէջ մնացի, նիշդ այն ձուկին նման, որ ինկած էր ուռկանին մէջ, ըլլայ այդ «արեւելեան» կամ «արեւմտեան» ուռկան: Երբ խօսքի եւ գրչի ընդվզումի ազատութիւնը կաշկանդուած է կապարով ու ռումբերով եւ մամուլը նմանապէս բանտարկուած է, մտաւորականին կը մնայ անհրաժեշտօրէն արձանագրել դէպքերու հակազդեցութիւնները, եւ նաեւ՝ արտադրել խղճմտանքի ճիչերով երկեր... թէկուզ թէ անոնց հանրութեան հասնիլը պայմանաւորուած ըլլայ «նոր արեւածագ»ով մը: Փաստերնաք մը եւ Սոլժենիցին մը հետեւելով Մաքսիմ Կորքիի թելադրութեան, որուն համաձայն՝ *«դրող մը պէտք է քսան տարի սպասէ եւ ապա դրէ իր փորձառութիւնները»*, տուին իրենց քաղած հակազդեցութիւնները, մէկը՝ նուազ հանդարտ, իսկ միւսը՝ առաւել քինախնդիր ձեւով:

«Ծագէ ի ծագ» պատմուածքներու հատորներուս երրորդը ամբողջացուցի այս դէպքերու ընթացքին եւ չորրորդին (վերջինը) կարեւոր մէկ մասը գլուխ հանուած է:

Յ. ԳԵՂԱՐԴ

Մնացի միշտ Լիբանանի հողին վրայ, ապրեցայ ժողովուրդին տաղնապը, նաեւ՝ յոյսերն ու ակնկալութիւնները։ Առօրեային, *եւ անկէ բխող* վաղուան *ապրումներս՝ յոդուածի,* «Օրուան զրոյց»*ներու եւ քերթուածներու պարունակով լոյս ընծայեցի* «Ազդակ»*ին մէջ, մաս մըն ալ յանձնեցի* «Բագին»*ին, որ կը տպուի՝ բայց հրապարակ չ'ելլեր տակաւին, կացութեան պատճառով։ Ասոնք, բոլորը միատեղ, կը կազմեն նոր հատոր՝* «Սաննինի հրաբուխը»։ *Հպանցումի եւ վերադասաւորման ենթարկեցի հրատարակութեան պատրաստ բոլոր գործերս։*

Առատ ժամանակ ունեցայ, մասնաւորաբար ցերեկները, ընթերցանութեան եւ դրական թէ դիտական ուսումնասիրութիւններու։ Իսկ դիշերները, խաւարին, երկա՛ր ժամերով ունկնդրեցի յաճախ կրակոցներու, ռումբերու պայթիւններուն համանուագը, ապադայ երկերու ծրագիրներ որոճալով։

ԳՐԻԳՈՐ ՇԱՀԻՆԵԱՆ

Քաղաքացիական պատերազմի ընթացքին, Լիբանանի բնիկ թէ՛ հայ մտաւորականութիւնը չկրցաւ իր կոչումին համապատասխան կեցուածք ունենալ։ Զեմ ըսեր չուզեց, չկրցա՛ւ։ Զէնքերու որոտին եւ այլամերժ կիրքերու մթնոլորտին մէջ, չէր կրնար լսուիլ իր ձայնը, եթէ այս կամ այն կողմի կարգախօսներու շեփորումին չծառայէր։ Մտաւորականի կոչումին անյարիր չէ անշուշտ գաղափարական կողմնակալ պայքարը· բայց ո՛չ այն ձեւով, որ ան կը տարուի երկու տարիէ ի վեր՝ մամուլի էջերէն ու ձայնասփիւռի եւ պատկերասփիւռի կայաններէն։

Մտաւորականը, կը կարծեմ, մարդկայինի պատգամախօս մըն է· երկու սարիէ ի վեր շատ առիթ չունեցանք մարդկային պատգամներ ունկընդրելու, հազուագիւտ կերպով լսուողներն ալ մնացին ձայն բարբառոյ յանապատի։

Այս պայմաններուն մէջ, մեծ բան չէի կրնար ընել նա՛եւ ես։ Ինքզինքս դրի իմ շրջանիս հայկական ակումբին տրամադրութեան տակ, բայց ըստ երեւոյթին ինծի յարմար գործ չկար։ Լծուեցայ մանկավարժական եւ գրական աշխատանքի։ Մասնակցեցայ Հայկական Առժամեայ Վարժարանի կազմակերպումին, ետքն ալ տնային մանրանկար դպրոցի մը աշխատանքներուն· միաժամանակ շարունակեցի ուսումնասիրական–մատենագիտական պրպտումներս, որոնք յանգեցան Շահան Շահնուրի նուիրուած հատորի մը պատրաստութեան։

ԱՐԱ ԱՐԾՐՈՒՆԻ

Իբրեւ պարզ քաղաքացի եւ սովորական մարդ, ամէն բանէ առաջ, մտածեցի ընտանիքիս եւ իմ ապահովութեանս մասին։ Ապա, որոշեցի օգտուիլ պարտադրուած աղատ ժամանակէն։

Քաղաքացիական այս պատերազմը աղնիւ իտէալի մը համար չէր մղուեր։ Ընկերային տարակարծութիւններէ ծնած հարցերը կը շահագործուէին քաղաքագէտներու կողմէ· *այս հարցը ղրաւեց ուշադրութիւնս ու իբրեւ գրաւէր՝ ընթերցանութիւններս ու աշխատանքներս կեդրոնացուցի այս նիւթի*

ստորաբաժանումներուն շուրջ,— բռնութիւն, անիշխանութիւն, ամբոխային շարժումներ, ելեղծ ազգասիրութիւն, մարդկային թերութիւններու շահագործում, հինցած զաղափարախօսութիւններ, պասկանելիութեան բարդոյթ...: Ջանացի առաւելագոյն չափով ապրիլ քաղաքացիական այս վատ պատերազմը, որպէսզի ճանչնամ դիմակազերծուած իսկական ՄԱՐԴը:

Յ. ՅՈՐԵՅԻ

Առաջին հարցումին առիթով ցնդեմ, որ ես ո՛չ արուեստագէտ եմ եւ (գրեթէ) ոչ ալ մտաւորական: Ես պարզապէս *մրոդ*էն թերեւս քիչ մը վեր գրող մըն եմ:

Անցնող սեւ ամիսներու ընթացքին, հակառակ Թիրօ հիւղաւանին մէջ գտնուող խրճիթիս շուրջ տեղացած ռումբերուն, հրթիռներուն եւ պատուհանս փշրած փամփուշտներու սարսափին, շարունակեցի պրպտումներս եւ գրեթէ աւարտելու վրայ եմ «*Վիպապանծ հայեր*» կոչուող գործս, որ հին ժամանակներէն մինչեւ դարուս առաջին քառորդը մեր վէպերուն մէջ անցած պատմական հերոսներուն վերապատումն է: Հոն տեղ գտած են Բաֆֆիի Սամուէլ Մամիկոնեանէն ու Փառանձեմէն սկսած մինչեւ Դաւիթ Բէկ, Մխիթար Սպարապետ, Իսրայէլ Օրի, եւայլն:

ՊԷՊՕ ՍԻՄՈՆԵԱՆ

Լիբանանի քաղաքացիական պատերազմը տակաւին վերջ դաած չէ, այլ խելայեղօրէն կը շարունակուի դժբախտաբար եւ ամէն օր նոր զոհեր կը խլէ, նոր չարիքներ կը պատճառէ, փոքր բայց խորքի եւ ձեւի ինքնուրոյնութեամբ օժտուած այս երկրին: Հետեւաբար, ճիշդ պիտի ըլլար եթէ հարցուէր՝ ի՞նչ կ՚ընէք:

Ի՞նչ կ՚ընէ մա՛րդ էակը նախքան իբրեւ արուեստագէտ կամ մտաւորական, երբ տեսնէ իր սիրած առարկային, — մարդ, հող, հայրենիք, — փլուզումը, կործանումը. երբ կը տեսնէ մարդկային բարոյական փիլիսոփայութիւններու անկումը, գլխիվայր շրջումը. կը տուայտի, բնականաբար հոգեպէս կը տառապի եւ լիբանանեան քաղաքացիական պատերազմի անկերպարան քաոսի պէս քաոսէ մըն ալ հոգեկան հաւասարակշռութիւնը եթէ պահած, ողջ առողջ դուրս եկաւ, արդէն հրաշքի համազօր բան կը համարէ: Իսկ եթէ արուեստագէտ է կամ մտաւորական՝ չի կրնար սոսկ դիտողի դերին մէջ մընալ: Անդիմադրելի պահանջը կը զգայ զայն արտայայտելու: Ես կը սիրեմ Լիբանանը՝ հայրենիքիս առընթեր: Լիբանանեան քաղաքացիական պատերազմէն թելադրուած շարք մը քերթուածներ, արձակ եւ հրապարակագրական էջեր գրեցի, որոնք օրին լոյս տեսան «Արարատ» օրաթերթին մէջ: Ատով կը խորհիմ իրագործած ըլլալ իմ արուեստագէտի կամ մտաւորականի դերս: Հիմա ալ, երբ ժամանակ դանեմ, մտորումներուս, ապրումներուս առանցքը դարձած լիբանանեան ահարկու ազէտը՝ իր արտայայտութիւնը կը դանէ ստեղծագործական եւ գրական էջերուս մէջ: Հիմա, արեւելեան մասի բնակիչս, կարելիս կ՚ընեմ իմ առաջնորդութեանս վստահուած կրթական հաստատութիւն մը՝ Սահակեան–Լեւոն Մկրտիչեան Գոլէճ, կանգուն պահելու, բա՛ց պահելու...

ՅԱԿՈԲ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ

Ռումբերէ եւ վրիպած գնդակներէ առաւելագոյն չափով մը խուսափելու նիգիս մէջ, առիթը ունեցայ աշխատելու բանաստեղծութիւններու անաւարտ հատորիս վրայ, ամբողջացնելով անոր հիմնական բաժինները։ տարուած եմ լոյս ընծայել զայն, երբ տիրող կացութիւնը վերջ գտնէ

Եւ ոյսովհետեւ *Միտրլ Իսթ* օդանաւային ընկերութիւնը գոցած գրասենեակը, ուր կը պաշտօնավարէի տարիներէ ի վեր, դպրոցական կարգուտին սկսայ պաշտօնավարել Սրբոց Քառասնից Մանկանց Ազգ. Վարժարանին մէջ՝ իբրեւ հայերէնի դասատու, փոխարինելով նախորդ տարուան հայերէն լեզուի ուսուցիչը, որ մեկնած է Ֆրանսա։

ԽՈՍՐՈՎ ԱՍՈՅԵԱՆ

Եղայ հո՛ն, ուր պէտք էր ըլլայի. ժողովուրդին քով, ժողովուրդին հետ.— պահակ, թաղային յանձնախումբերու մէջ աշխատող։ Այլ խօսքով՝ ուր որ կանչեց պարտականութիւնը եղայ մի՛շտ հոն, իսկ տրամադրելի յաւելեալ ժամանակս յատկացուցի դրական ստեղծագործութեան եւ ուսումնասիրական աշխատանքներու։

ԱԶՆԻՒ ԳԱՐԱԼԷՔԵԱՆ

Քաղաքացիական պատերազմի ընթացքին ես ապրեցայ քառսն ու մարդկային արժէքներուն գլխիվայր թաւալումը։ Ուրիշ բան չէի կրնար ընել։

Առաջին ամիսներուն սպասումի եւ ամլութեան օրեր անցուցի, հետ ի հետ հետեւեցայ քաղաքական դէպքերու հոլովոյթին եւ, վախին հետ մտերմանալով՝ ունկնդրեցի արհաւիրքի գիշերներուն սրտին խօլ տրոփները։

Սակայն, առօրեան երբ սկսաւ աւելի զարհուրելի դառնալ, ռումբերու ահարկու ձայները քառսի վերածեցին հոգիս, որուն հետ մղեցի ստեղծագործական պայքար մը։ Սիրոյ, եղբայրութեան, նախանձի, ոճրային կիրքերու եւ գրգռութեանց փոքրիկէն ծնող ապրումներով հասունցան էջերս, որոնք պիտի կազմեն բանաստեղծական յաջորդ հատորս, որ լոյս պիտի տեսնէ 1977ի աշնան։

Գրական աշխատանքներուս կողքին, քանի մը ամիս մաս կազմեցի Ազգային Խորհուրդի հանրօգուտ սպասարկութեան յանձնախումբին։ Ժողովուրդին ծառայութեան յատկացուցած օրերուս ընթացքին, ծանօթացայ հասնեստ մարդիկը մտահոգող հարցերուն եւ տագնապներուն, որոնք գրական էջերուս վրայ իրենց բարերար ազդեցութիւնը ունեցան։

Հայ վարժարանին վերաբացումը, ինծի համար, մեծագոյն մխիթարութիւնը եղաւ եւ իբրեւ ուսուցչուհի վերադարձայ իմ կոչումիս։ Այժմ, արդէն մտած եմ կեանքի շուրջպարին նոր ու կենսատու ոլորտէն ներս։

Լ. ՄԿՐՏՉԵԱՆ

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ՍՈԼԺԵՆԻՑԻՆ
(ՄԱՐԴԸ, ՃԱՆԱՊԱՐՀԸ, ԳՈՐԾԸ)

Բ.

Ալեքսանդր Սոլժենիցինը առաջին հերթին գրող է, արձակագիր: Այս հասարակ ճշմարտությունը չեչտելը անպատեհ չէ, քանի որ տարիներից ի վեր զանազան անբտրեացակամ հասատություններ ու անձեր պնդում եւ ձգտում են այն դրոյթը արմատաւորել, թէ Սոլժենիցինի համաշխարհային համբաւը իբր չի պայմանաւորուած նրա գրական տաղանդով ու վաստակով, այլ պարզապէս քաղաքական հաշիւների արդասիք է: Նրանք հարցը ներկայացնում են միայն իրենց մատչելի եւ իրենց ճակատին բնորոշ չափանիշների համաձայն: Ինչդեռ եթէ 10–12 տարի առաջ, երբ Սոլժենիցինից միայն սակաւաթիւ երկեր էին լոյս տեսել եւ նա դեռ այսպէս ասած հրատարակչական լինելիութեան վիճակում էր գտնուում, թերեւս ներելի լինէր չրչիահայեաց վերապահութիւնը, այսօր այլեւս իմաստ չունի նման վերաբերմունքը:

Ճիշդ է, հանդամանքների բերմամբ, Սոլժենիցինի ստորագրութիւնն են կրում եւ այնպիսի բազմաթիւ նիւթեր, — յայտարարութիւններ, յօդուածներ, դրքեր, — որոնք ուղղակի առընչութիւն չունեն գեղարուեստական գրականութեան հետ եւ բացայայտօրէն հասարակագիտական, քաղաքագիտական, բանավիճային ու նման բնոյթ ունեն: Բայց ո՞վ կարող է այդ երեւոյթը անբնական համարել: Մի՞թէ գրողը իրաւունք չունի նաեւ ոչ գեղարուեստական նիւթեր շարադրել, եթէ դա իր կարողութիւնից դուրս չէ: Եւ, մա՛նաւանդ՝ եթէ նկատի առնենք Սոլժենիցինի նման մի արտակարգօրէն օժտուած մարդու, նրա կեանքի, ճանապարհի եւ կացութեան իւրայատկութիւնը, առանց չափազանցութեան՝ ներկայացուցչական առաքելութիւնն ու հանգամանքը:

Յամենայնդէպս, սոլժենիցինեան դըրոշմ կրող հրատարակութիւնների ճնշող մեծամասնութիւնը պատկանում է միայն գեղարուեստական գրականութեան բնագաւառին: Նրա գեղարուեստական երկերի ցանկում կարելի է հանդիպել բանաստեղծութիւնների, պատմուածքների, շարժանկարային սցենարների, թատերգութիւնների, վիպակների եւ վէպերի: Այս բազմազանութիւնը ձեւական չէ, այլ՝ միանգամայն հիմնաւորուած: Այսինքն՝ ոչ մի բնագաւառ գրողի համար պարզապէս զբաղմունք ունենալու փորձադաշտ չէ: Նա տարբեր ժամանակ դիմել է այս կամ այն ձեւին, որովհետեւ իսկապէս ստեղծագործական ասելիք է ունեցել՝ առնուազն գրիչ վերցնելու պահին:

Այս ուսումնասիրութեան մէջ թատերական ու արձակ երկերը ներկայացընելուց առաջ արժէ մի քանի խօսք ասել բանաստեղծութիւնների մասին:

Սոլժենիցինի միտքը բանաստեղծութեամբ զբաղուել է միայն համակենտրոնացման ճամբարներում: Քանի որ այնտեղ թուղթ ունենալն ու որեւէ բան գրելը բացարձակապէս անկարելի էր, եթէ մի կողմ դնենք նման զբաղմունքը մահացու յանցանք համարուելու պարագան, Սոլժենիցինը ինքն իր համար մշակել է մտքի մէջ չափածոյ տողեր յօրինելու եւ յիշողութեան մէջ պահելու յատուկ եղանակ: Այդ ճանապարհով ստեղծուած բանաստեղծութիւններն է, որ հետագայում գրի առնուեցին ու նոյնիսկ տարբեր առիթներով լոյս տեսան: Բայց դրանք ա-

ռայմ չատ չեն։ Ամենից ուշագրաւը «Գրուսական գիշերներ» 60 էջանոց պոեմն է, որը ստեղծուել է 1950 թուին, հետաքրքրում կարդացուել ու ձայնագրուել ժապաւէնով, արտասահման փոխադրուել, իսկ 1974ին էլ լոյս տեսել Փարիզում։ Այդ պոեմում նկարագրւում է, թէ ինչպէս է Արեւելեան Գրուսիա մտնում խորհրդային բանակը՝ գերմանա-խորհրդային պատերազմի վերջին փուլում։ Այդ պատկերումը, ինքնին հասկանալի է, համապատասխանում է իրերի բնական ընթացքին, այլ ոչ թէ խորհրդային պաշտօնական ձեւակերպումներին։

«Իվան Դենիսովիչի մէկ օրը» վիպակից բացի, որը առաջին անգամ, ինչպէս որ յիշուեց իր տեղում, լոյս տեսաւ Մոսկուայի «Նովի Միր» ամսագրի 1962 թ. Նոյեմբերեան համարում՝ Տվարդովսկու ներածական խօսքով, Խորհրդային Միութեան մէջ նոյն ամսագրում ապուել են նաեւ մի շարք պատմուածքներ.— «Մի դէպք Կրեչետովկա կայարանում» եւ «Մատրեոնայի ծուխը» (№ 1, 1963 թ.), «Գործի օգտին» (№ 7, 1963 թ.), «Զախար-Կալիտան» (№ 1, 1966 թ.)։ Այնուհետեւ այդ պատմուածքները արտասահմանում հրատարակուել ու վերահրատարակուել են բազմաթիւ անգամ՝ թէ՛ ռուսերէն եւ թէ ուրիշ այլեւայլ լեզուներով։

1976ին լոյս տեսաւ պատմուածքների մի նոր հրատարակութիւն, որտեղ հեղինակը ներկայացրել է երկերի սկզբնական բնագիրը, այսինքն՝ անտեսելով խորհրդային գրաքննական կրճատումները։

Սոլժենիցինի միւս բոլոր, թէ՛ փոքրածաւալ եւ թէ մեծածաւալ երկերը ռուսերէն բնագրով լոյս են տեսել արտասահմանում։ Այսպէս, Արեւմտեան Գերմանիայում Մայնի Ֆրանկֆուրտի «Գրանի» հանդէսում ապուել են «Մանր պատմուածքները» (1964 թ., № 56), «Աջ դասակը» (1966 թ., № 69) պատմուածքը եւ «Եղնիկը եւ Շալաշովկան» (1969 թ., № 73) թատերգութիւնը, «Պսեւ» պարբերականում՝ «Զատկական բափորը» պատմուածքը (1969 թ., № 2), Լոնդոնի «Ստուդենտ» հանդէսում՝ «Մոմը քամու դէմ» (1968 թ., № 11–12) թատերգութիւնը։ Այնուհետեւ այդ երկերը եւս բազմիցս վերահրատարակուել են թէ՛ ռուսերէն եւ թէ այլ լեզուներով։

Նոյն կարգով, արտասահմանում 1968 թուից ի վեր հրատարակի վրայ են «Քաղցկեղի բաժանմունքը» վիպակը եւ «Առաջին շրջանում» վէպը, 1971ից՝ «Տաղանդաւոր Օգոստոսը» երկի առաջին հատորը («Հանգոյցը»)։ Խորհրդային Միութեան մէջ, գրողների վերնախաւում, Սոլժենիցինի դէմ յարձակուելու պատրուակներ են ծառայել «Ճշմարտութիւնը գիտեն իրաւայլերը» շարժանկարային սցենարը եւ «Ցաղրաքանների խրախճանքը» համբարում ստեղծուած անգիր թատերգութիւնը, որոնք հեղինակի կամքով մինչեւ հիմա չեն հրատարակուել։ Դրանք վերաբերւում են գերմանա-խորհրդային պատերազմի ուաբտական փուլի իրադարձութիւններին եւ, անշուշտ, չեն բխում «սոցիալիստական ռեալիզմի» դրոյթներից։

Այստեղ յիշատակուեցին Սոլժենիցինի երկերի առաջին ռուսերէն հրատարակութիւնները եւ բոլոր դէպքերում ես նկատի ունեմ միայն այդ բնագրային հրատարակութիւնները։ Բայց յայտնի է, որ նրա երկերը թարգմանուած եւ տարածուած են աշխարհով մէկ։ Ամենայն դրականութիւն կայ եւ Սոլժենիցինի վերաբերեալ՝ բոլոր ճամբարներից, թէ՛ բարեկամական եւ թէ թշնամական։ Այդ ամէնի թուցիկ ու թերի մատենագրութիւնն իսկ հաստատուր հատոր է կազմում։ Պէտք է նշել, որ գրողի համար ճանապարհ է հարթել իր իսկ ստեղծագործութիւնը, իսկ եթէ կան նաեւ հովանաւորութիւններ՝ ուրիշ լաւ։ Թող չատ լինեն նման հովանաւորութիւնները։ Ցամենայնդէպս, անկախ ամէն ինչից, Սոլժենիցինի մեծութիւնը իր եւ իր վաստակի մէջ է։

Սոլժենիցինի գեղարուեստական գրականութեան մասին, բնականաբար, հիմնաւոր կարգով խօսելու իրաւունք ունեն միայն նրանք, ովքեր կարդացել ու հասկացել են այդ գրականութիւնը։ Զանազան ականջալուր տեղեկութիւնների վրայ յենուելով՝ անկարելի է հա-

պրպտելից լինել գրպի խնդրանքը։ Սովորաբար Խորհրդային Միութեան մէջ է միայն լինում, որ Սոլժենիցինի դէմ կազմակերպուող պարբերական արշաւների ժամանակ՝ նրա այս կամ այն երկը վճռականօրէն «դատապարտում» են նրանք, ովքեր նոյնիսկ չեն տեսել ու չեն էլ կարդացել այդ երկերը։ Այդպէս են վարուում յաճախ եւ կոմունիստական իշխանաւորների աշխարհասփիւռ վարձկանները։ Բայց բնականոն մարդիկ չեն կարող այդպէս վարուել։ Անշուշտ, էլմացածի մասին կարելի եւ պէտք է վերապահ մնալ, նոյնիսկ տարակոյսներ ունենալ, բայց կտրուկ վճիռներ արձակելը, դրական թէ բացասական, պէտք է բխի միայն նիւթի իմացութիւնից, այլապէս խեղկատակութիւն կը ստացուի։

Անծանօթ դրականութեան նկատմամբ «կտրուկ վճիռներ արձակելու» դէմ որոշակի դրոյթ առաջ քաշելով, ես միաժամանակ դիտեմ, որ իւրաքանչիւր ծանօթութիւն աստիճանական է լինում եւ ոչ միանգամից։ Ուստի՝ այդ ճանապարհին օգտակար կարող են լինել թէ՛ սեփական ուղղակի ընթերցումները եւ թէ միջնորդուած կողմնակի տեղեկութիւնները։ Կարեւորը կողմնորոշման մէջ չըշտապելն է։ Այսպիսի դէպքերում ծանօթութեան գործի արագացմանը նպաստում է լրացուցիչ տուեալներ հաղորդող հեղինակների ու ընթերցողների փոխադարձ վստահութիւնը, ամէն մի մանրուք անպայման ստուգելու անհրաժեշտութեան բացակայութիւնը։

Այս կարգի նկատառումներ յաբուցելը մասնաւոր իմաստ ունի յատկապէս տուեալ ուսումնասիրութեան կապակցութեամբ։ Իրերի բերմամբ, Սոլժենիցինի երկերը հայերէն հրատարակելու հնարաւորութիւն չկայ։ Այս տողերը կարդացողներն էլ, հիմնականում, երկերի ռուսերէն բնագրերին հաղորդակցուելու հնարաւորութիւնից են զուրկ։ Ու թէեւ շատերն են ի վիճակի ընթերցելու բաղմալեզու թարգմանութիւնները, այդուհանդերձ, պէտք է ենթադրել, որ ներկայացուող ուսումնասիրութեան ընթերցողները մեծ մասամբ անծանօթ են Սոլժենիցինի բուն երկերին։ Եւ ես պարտաւոր եմ զգում հաշուի առնել այդ պարագան, ներկայացնել առաւելապէս նիւթի փաստական կողմերը, իսկ ապա նաեւ, պատշաճ չափով, հիմնական գեղարուեստական յատկանիշները, այլ ոչ թէ խորանալ գրական-վերլուծական մանրամասնութիւնների ու դժուար սաւսրելի գնահատական ընութագրումների մէջ։

Արդ՝ որո՞նք են այն առաջին կարգի տուեալները, որ պէտք է հաշուի առնել ընդհանուր կողմնորոշման համար։

Ամէնից առաջ հանրայայտ է, որ Սոլժենիցինի գրականութիւնը իրապաշտական ուղղութեան է պատկանում։ Հա թէ ինչու նրան յաճախ են համեմատում անցեալի ռուս ականաւոր իրապաշտ գրողների հետ եւ հոդեւոր աղդակցութեան կապեր հաստատում նրանց միջեւ։

Ի հարկէ, «իրապաշտութիւն» հասկացութիւնն էլ իր սեփական կազմախօսութիւնն ու ներքին երանգաւորումներն ունի եւ բոլոր «իրապաշտութիւնները» նոյնը չեն։ Մէկը կարող է իր հաշուին իրապաշտ լինել, բայց խորշել ուրիշների իրապաշտութիւնից, եթէ բովանդակային էութեամբ տարբեր են դրանք։ Այնպէս որ՝ միայն յատուկ դրականագիտական քննութեա՛մբ կարելի է որոշել սոլժենիցինեան իրապաշտութեան տեղն ու բնոյթը։ Ընթացիկ բանաձեւերով սահմանափակուելը կարող է թիւրիմացութիւնների մէջ դցել եւ ապակողմնորոշել։

Շատերի մտքում «իրապաշտական գրականութիւնը» նոյնանում է չոր ու ցամաք նկարագրութիւնների, փաստական նիւթի ինքնանպատակ առաւութեան, առարկայական շատախօսութիւնների ու արտայայտչական պարզունակութեան եւայլնի հետ։ Այդ պարագայում համարեա՛ բացառւում է շարադրանքի բովանդակային խտութեան, իմաստային յագեցուածութեան, արտայայտչական ճկունութեան եւ յարակից յատկանիշների ներկայութեան հնարաւորութիւնը։

Արդ՝ Սոլժենիցինի գրականութիւնը այդպիսին չէ եւ աչքի է ընկնում հենց յատկապէս շարադրանքի խտութեամբ,

բովանդակային հարստութեամբ ու նոյնքան ներքին բանաստեղծական մթնոլորտով, որով եւ ապահովւում է երկի յաջողման ու կատարման ներդաշնակ ամբողջականութիւնը: Սոլժենիցինի խօսքը հատու է, կտրուկ, խստօրէն դրուագած եւ թւում է, թէ անանցանելի վիհ կայ առանձին դրուագների միջեւ: Բայց այդպէս է միայն աչքի համար: Ուշադիր ընթերցողը հեշտութեամբ կարող է զգալ գեղարուեստական շնչառութեան ներքին ամբողջութիւնը, չընդհատուող կշռոյթը:

Խտութեան հարցին Սոլժենիցինն ինքը շատ է անդրադարձել ու բացատրել իր գեղարուեստական ըմբռնումը:

Այսպէս, 1966 թ. Նոյեմբերի 15ին, Ճապոնացի թղթակից Կոմոտս Սեձէի հետ ունեցած հարցազրոյցի ընթացքում Սոլժենիցինն ասում էր.

«Ես ձգտում եմ միշտ խիտ գրել, այսինքն՝ խտութիւն տեղաւորել փոքր ծաւալի մէջ»:

Նոյն հարցազրոյցում Սոլժենիցինը խոստովանեց իր ստեղծագործութեան նաեւ մի այլ յատկանիշ.

«Ինձ ամէնից շատ հրապուրող գրական ձեւը «բազմաձայն» (պոլիֆոնիկ) վէպն է, առանց գլխաւոր հերոսի, որտեղ ամէնից կարեւոր անձը (պերսոնաժը) նա է, ում որ տուեալ գլխում «բռնում է» պատումը, եւ ցոյց են տրւում գործողութեան ժամանակի ու տեղի ճշգրիտ նշանները»:

Այդ ինքնաբնութագրումը արժէ լրացնել եւ մի այլ վկայութեամբ: 1966 թ. Նոյեմբերի 16ին տեղի ունեցաւ մոսկովեան դրական կազմակերպութեան ստեղծագործական միաւորումներից մէկի ընդլայնուած նիստը, որտեղ քննարկուեց Սոլժենիցինի «Քաղցկեղի բաժանմունք»ի առաջին մասը, դրական մակարդակով: Այդ ըստ ամենայնի ուշադրաւ հանդիպման սղագրական արձանագրութիւնը բռնում է 60 տպագիր էջ: Ահա այնտեղ էլ Սոլժենիցինը, այլեւայլ բացատրութիւնների շարքում, ասաց նաեւ հետեւեալը.

«Ես վերջին ժամանակ համոզուեցի, որ գրականութիւնը երբեք չի կարող ընկարագրել ամբողջ համաշխարհային տարածութիւնը, նա երբեք չի կարող ընդգրկել բոլորը, — ո՛չ առանձին հեղինակները, ոչ լէ ամբողջ գրականութիւնը: Բայց գոյութիւն ունի մի յատկութիւն: Բերեմ մի մաթեմատիկական համեմատութիւն: Ինձ թւում է, որ իւրաքանչիւր երկ կարող է դառնալ հարթութիւնների փունջ: Մաթեմատիկայի մէջ հարթութիւնների փունջ է կոչւում տրուած կէտով անցնող հարթութիւնների ամբողջութիւնը: Ես տարածութիւնից ընտրում եմ մէկ կէտ, եւ իւրաքանչիւր հեղինակ այդպիսի կէտ է ընտրում իր կենսափորձի, իր հակումների համապատասխան: Բայց մի կէտով կարող են անցնել անթիւ քանակութեամբ համաշխարհային հարթութիւններ, որոնք հատում են բոլոր ուղղութիւններով»:

Եւ յիրաւի, այս սկզբունքով են հիւսուած Սոլժենիցինի բոլոր՝ մեծ ու փոքր երկերը:

Սոլժենիցինի դրականութեան բնոյթի մասին խօսելիս, անկարելի է անտեսել նրա լեզուն: Այդ լեզուն իւրայատուկ է, սոլժենիցինեան, երբեմն էլ մի տեսակ բարդ ու խրթին: Ահա թէ ինչու յաճախ դժուար է լինում ապահովել դրողի երկերի թարգմանութիւնների պատշաճ որակը, մա՛նաւանդ՝ երբ այդ թարգմանութիւնները արագ ու շտապ են կատարւում: Դրանով են պայմանաւորուած շատ ու շատ տարբեր կարդի դժդոհութիւններ:

Այդ այդպէս է, որովհետեւ ռուսերէնի բաւարար իմացութիւնն իսկ ըստ երեւոյթին բաւական չէ Սոլժենիցինին լիովին հասկանալու համար: Թարգմանիչը տեսնում է մարմնաւորուած բառն ու նախադասութիւնը, բայց միշտ չէ, որ, որքան էլ ուշադիր լինի, կարող է կռահել դրանց արանքի անտեսանելին եւ, մա՛նաւանդ՝ դրանց կապերն ու արձագանգները: Դրանից էլ յաճախ ստացւում են սոսկ մօտաւոր թարգմանութիւններ:

Սոլժենիցինեան լեզուի «անմատչելիութեան» կամ գէթ դժուարամատչե-

լութեան դաղտնիքը կարելի է պարզել յատուկ հեռադօսութեամբ: Դա, ըստ երևոյթին, նախ պայմանաւորուած է հեղինակի դեղարուեստական մտածողութեան առանձնայատկութիւններով: Բայց ըստ իս, անպայման կան եւ պարադայական պատճառներ: Զարմանք է մոռանալ, որ գրողի միտքը միշտ գործել է, իսկ լեզուն երկար ժամանակ համրութեան դատապարտուել: Նա վայելել է իր մէջ մտածելու ազատութիւնը, բայց դրկուել միտքը մարմնաւորելու հաճոյքից, մտածածն ու արտայայտածը միմեանցով ստուգելու հնարաւորութիւնից, գրաւոր լեզուի կարդապահական աչքից: Բացի այդ, նոյնիսկ այն ժամանակ, երբ Սոլժենիցինը հնարաւորութիւն ունէր գրել, նա չէր կարող ամէն ինչ թղթին յանձնել ամենայն անհոգութեամբ: Անհրաժեշտ էր մշակել արտայայտութեան որոշակի, ճկուն, դժուարութեամբ բացուող համակարգ: Այդ պայմաններում, ահա, լեզուն կամաց-կամաց ինքնուրոյնութիւն է ձեռք բերում, բայց միաժամանակ կորցնում նաեւ հաղորդականութեան մի շարք թանկագին գծեր:

Դրանով հանդերձ, պէտք է շեշտել, որ սոլժենիցինեան լեզուն ընթացքի մէջ է եւ իր հերթին բնաշրջում է ապրել: Այդ բանը նկատել է եւ նշանաւոր ակնարկագիր Իվան Վիննիչենկոն, որը 1966 թ. Նոյեմբերի 16ի արդէն յիշուած նիստում, ի միջի այլոց, ասում էր հետեւեալը.

«Իմ աչքին ընկաւ, որ հեղինակը մի քիչ հեռացել է իր սկզբնական գրելաձեւից: Նրա առաջին երկերը գերյագեցուած էին ինքնատիպ, շատ ցայտուն բառերով, դրանք պատկանում էին միայն Սոլժենիցինին, մեզ հիացնում էին իրենց ճշդութեամբ, գունագեղութեամբ, թէեւ երբեմն թերեւս դժուարացնում էին ընթերցումը: Այս ձեռագրում Սոլժենիցինը մի քիչ հեռացել է իր գրելաձեւից, նրա լեզուն մօտեցել է աւելի միջին՝ մեր գրական լեզուին: Դրանով հանդերձ, դա չի իջեցրել երկի գեղարուեստական արժէքը, որովհետեւ նրա լեզուն ծառայում է գրողի դրած հիմնական նպատակին, այն բնաւորութիւնների մէջ թափանցելու, երեւոյթների մէջ թափանցելու նպատակին, որոնց նա անդրադառնում է իր վիպակում»:

Վիննիչենկոյի դիտողութիւնը ճիշդ է: Միայն թէ՝ Սոլժենիցինի սկզբնական գրելաձեւից հեռանալը իրականում պէտք է համարել ոչ թէ նահանջ, այլ յառաջքայլ: Սկզբնական երկերում ներկայացուում էին սահմանափակ միջավայրեր ու թերեւս էլ լեզուական «ինքնատիպութիւնը» անխուսափելի էր: Մինչդեռ լայն ասպարէզ դուրս գալու համար լեզուական ու արտայայտչական ա՛յլ աուեալներ են հարկաւոր: Սոլժենիցինի հետագայ երկերը վկայում են, որ հեղինակը չի անդիտանում այդ հրամայական իրողութիւնը եւ լեզուի ու ոճի բիւրեղացումը չի տեսնում անպայման կենտրոնախոյս խրթնարանութիւնների մէջ:

Սոլժենիցինի գրականութիւնը յատկանշւում է լրջութեամբ եւ չօշափում է, իբրեւ կանոն, հիմնականում լուրջ նիւթեր, նոյնիսկ ողբերգական: Դրանով հանդերձ, այդ գրականութիւնը ծայրեծայր չնչում է նաեւ զուարթամտութեամբ: Լուրջն ու հեգնականն այնպէս են միահիւսուած, որ դժուար է որեւէ սահմանագիծ որոշելը, քանզի ոչ մի տեղ «կարը չի երեւում»: Ոչ ոք չի կարող պնդել, ի հարկէ, թէ դա զուտ սոլժենիցինեան դիծ է, բայց անկարելի է ժխտել, որ այդ դիծը ներկայ է եւ սոլժենիցինեան երկերում, այն էլ ցայտուն, հիւթալի, կենարար բաղադրատարրերի միասնութեամբ:

Այս մի քանի ընդհանուր կողմնորոշիչ նշանաձողերը առաջարկելուց յետոյ, մնում է հիմնականը՝ ծանօթանալ Սոլժենիցինի դեղարուեստական երկերի ինքնութեանը, նրանց բովանդակութեանը:

Առաջին տեղը բռնում է, բնականաբար, նրա տպագիր երախայրիքը՝ «Իվան Դենիսովիչի մէկ օրը»:

Այդ վիպակը ո՛չ միայն ելման կէտ է անձամբ Սոլժենիցինի համար, այլեւ հանդուցային իրադարձութիւն խորհրդային հասարակական ու մշակութային

կեանքում։ Դրա հրատարակութիւնը, ճիշդ է, հեշտութեամբ դլուխ չեկաւ։ Բայց վերջ ի վերջոյ ապուեղն էլ բոլորովին պատահականութիւն չէր, այլ համապատասխանում էր ժամանակի մթնոլորտին։ Շատ չանցած՝ այդ մթնոլորտն էլ պղտորուեց, որի հետեւանքով կրկին փակուեց Սոլժենիցինի ճանապարհը։ Բայց նման մթնոլորտի պատմական դոյութիւնն իսկ պերճախօս վկայութիւն է եւ միշտ պիտի յիշեցնի, որ դա է կեանքի բնական արտայայտութիւնը, այլ ոչ թէ արհեստական դունաղարդումները, քողարկումները, ուրացումները, կաղապարները, պատմական ու այժմէական իրականութիւնը չտեսնելու տալու յամառ միտումները եւ աճպարարութիւնները։

Վիպակի նիւթը կոմունիստական իշխանութիւնների այնքան սիրած համակենտրոնացման ճամբարների կեանքն է։ Խորհրդային երկրում դրանից առաջ անմեղ բանտարկեալների կեանքը ո՛չ միայն դրականութեան նիւթ չէր եղել, այլեւ այդ մասին անթոյլատրելի էր համարւում նոյնիսկ յիշատակել։

Սոլժենիցինի վիպակը դրկաբաց ընդունուեց խորհրդային հասարակութեան մէջ, միաժամանակ արձագանգելով ամբողջ աշխարհում։ Եւ քանի որ վիպակի հրատարակութիւնը ամենավերջին թոյլտրութեան արդիւնք էր, սկզբում խորհրդային տեղեկատուական մարմինները մրցում էին միմեանց հետ՝ դրական իրադարձութեանը արձագանգելու եւ իրենց համակրանքը արտայայտելու ուղղութեամբ։ Գրողներից մէկը՝ Դրիդորի Բակլանովը, իր հերթին, այն միտքը արտայայտեց, թէ Սոլժենիցինի վիպակից յետոյ «միանգամայն ակնյայտ է դառնում, որ գրել այնպէս՝ ինչպէս որ գրում էին դեռ վերջերս, արդէն չի կարելի»։ Այդ կարճատեւ ոգեւորութեան ու շփոթութեան ժամանակն անցնելուց յետոյ է միայն, որ յսաակօրէն երեւան եկան տարամիտութիւնները եւ ամէն մէկն սկսեց իր իսկական դէմքը ցոյց տալ։ Վիպակի վերաբերեալ գրուած յօդուածներն ու նիւթերը պերճախօս վկայութիւններ են ժամանակի տրամադրութիւնների մասին։

կան նաեւ ամբողջական ուսումնասիրութիւններ, որոնք արտացոլում են խորհրդային հասարակութեան ներքին դասային ու հոգեւոր շերտաւորումը եւ ցոյց տալիս վաւերական դաղափարների շարժման կորագիծը։

Յատուկ նիւթ է վիպակի յարուցած արձագանգների պատմութիւնը։ Առանձին նիւթ է եւ այն բանավէճը, որը ինքնաբերաբար ծաւալուեց՝ վիպակը «լենինեան մրցանակի» ներկայացնելու կապակցութեամբ։ Այստեղ տեղին է նշել, որ վիպակի մասին ամէնից ծաւալուն եւ հմտալի ուսումնասիրութիւնը երեւաց «Նովի Միր» ամսագրի 1964 թ. յունուարեան համարում, որի մէջ հանրագումարի էին բերւում թեր ու դէմ տեսակէտները։ Դա ամսագրի խմբագրութեան անդամ, երիտասարդ դրականագէտ Վլադիմիր Լակշինի «Իվան Դենիսովիչը, նրա բարեկամներն ու ոչ-բարեկամները» ընդարձակ յօդուածն էր։ Իրաղեկները վկայում են, որ այդ յօդուածը մեծ տպաւորութիւն թողեց Ռուսաստանում եւ այնուհետեւ, հանրածանօթ արտայայտութեան նմանողութեամբ, ասւում էր. «Ասա ինձ, թէ դու ինչպէս ես վերաբերւում Իվան Դենիսովիչին, եւ ես կ'ասեմ՝ թէ ով ես դու»։

Տեղին է յիշել, որ վիպակի առթիւ բաղմաթիւ նամակներ ստացաւ եւ Սոլժենիցինն ինքը։ Այդ նամակների տեսութիւնը հետագայում հրապարակուեց՝ «Կարդում են «Իվան Դենիսովիչին»» վերնագրով։ Տեսութիւնը պատրաստուած է առարկայարար, ամփոփելով թէ՛ դրական եւ թէ բացասական կարծիքները, ըստ նամակագիրների դասային պատկանելիութեան եւ վիպակի ու հեղինակի հանդէպ ցուցաբերուող վերաբերմունքի։

Վիպակի կենտրոնական դէմքը շարքային մարդ է՝ դիւղացի Իվան Դենիսովիչ Շուխովը, որը ունի իր կեանքի պատմութիւնը եւ որը այժմ գտնւում է համակենտրոնացման ճամբարում։ Նա մրաաւորական չէ, վերացական դատողութիւններ չի անում, բայց շրջապատի եւ դէպքերի նկատմամբ ցուցաբերուող իր վերաբերմունքով ներկայացնում է եւ ի-

ըեն, իր ներքին էութիւնը, նկարագիրը, աչխարհահայեացքը:

Վիպակի նիւթը վերցուած է այն ճամբարի կեանքից, որաեղ գանուել է Սոլժենիցինը (Էկիբաստուզ՝ Ղազախըստանում): Այնտեղ ներկայացւում է ընդամէնը մէկ օրուայ պատմութիւն: Պէաք է ենթադրել, որ միւս օրերը իրենց տաբողութեամբ դրան չեն զիջում, ոչ էլ հակասում, այլ՝ կրկնում եւ լրացնում են: Դա սովորական ճամբարային օր է, բայց ոչ սովորական, մարդավայել օր: Վիպակի նշանակութիւնը կայանում է հենց այդ ճամբարային օրուայ գեղարուեստական մարմնաւորման մէջ:

Վիպակը աւարաւում է հետեւեալ տողերով.

«Շուխովը ֆուն մտաւ լիովին գոհ: Այսօր իրեն բաժին ընկան շատ յաջողութիւններ. պատժախուց չնստեցրին, Սոցգորոդոկ գնացող խումբ չֆշեցին, ճաշին մի ֆիչ կաշա (շիլա) աւել ստացաւ, բրիգադավարը լաւ փակեց տոկոսի հաշիւը, Շուխովը պատը շարեց ուրախութեամբ, խուզարկութեան ժամանակ իր դանակով չբռնուեց, երեկոյեան ցեզարի մօտ աշխատեց ու ծխախոտ գնեց: Եւ չհիւանդացաւ, յաղթահարեց: Օրը անցաւ, ոչնչով չմռայլուելով, գրեթէ երջանիկ: Այդպիսի օրերը նրա բանտարկութեան ընթացքում, զանգից մինչեւ զանգ, երեք հազար վեց հարիւր յիսուներեք էին:

«Նահանջ տարիների պատճառով՝ երեք օր աւելացաւ»:

Ուրեմն, պարզւում է, որ վիպակում ներկայացուած է Շուխովի լաւագոյն օրերից մէկը: Դրանից կարելի է մօտաւորապէս կռահել, թէ ինչպէս են ընթանում պակաս յաջողակի օրերը:

Ի դէպ, պէաք է ասել, որ Սոլժենիցինը, հաւատարիմ մնալով իր դրելաձեւին, երբեք սրտաճմլիկ տեսարաններ չի պատկերում, չի ազդում ջղերի վրայ, այլ պատմում է հանդիստ, կարծես առանց որեւէ դիտաւորութեան: Բայց, դրա փոխարէն, իրերի մերկ կացութիւնն ինքնին ընթերցողին շատ բան է յուշում եւ ուղղութիւն տալիս:

Շուխովի մէկ օրը ներկայացնելիս՝ հեղինակը մեղ ծանօթացնում է եւ նրա անցեալին, պատմում, թէ նա ինչպէս է ճամբար ընկել եւ ինչի համար: Նրա կենսաղրութեանը ծանօթացող ընթերցողը դիտի, որ շուխովները տասնեակ միլիոններ են, մօտաւորապէս նոյն ճակատագրով: Նրա հանդէպ գործադրուած կամայականութիւնները «խորհրդային օրինականութեան» անբաժանելի մաս են կազմում: Ուրեմն, Շուխովի օրինակով վիպակում ներկայացւում է խորհրդային դատապարտեալ շարքային մարդու կեանքի տիպական ուղին՝ թէ՛ քաղաքացիական կեանքում, թէ՛ բանակում եւ թէ բանտարկութեան մէջ: Միաժամանակ, անշուշտ, մեր առջեւ երեւում է մի ըստ էութեան աւարտուն հոգեբանական կերպար:

Բայց ճամբարում Շուխովը մենակ չէ. կան եւ շատ ու շատ ուրիշները: Բոլորին մէկ առ մէկ ներկայացնելն, ի հարկէ, անկարելի է: Ուստի՝ հեղինակը զանդուածային տեսարաններ եւ ընդհանուր կացութիւններ նկարագրելու կողքին, աւելի մօտիկից է տեսնում ու ներկայացնում մի շարք տիպական անձանց: Մենք տեսնում ենք մտաւորականի, արուեստագէտի, զինուորականի, հաւատացեալի, եւայլնի: Ամէն քայլափոխի զգացւում է հեղինակային դիտողականութեան ուժը, նրբամտութիւնը, արտայայտման զուսպ ու մտածելու մղող եղանակը, բառեր չչռայլելու անփոփոխ միտումը:

Վիպակը գրուել, այսինքն՝ աւարտուել է 1959 թուին, իսկ գործողութեան ժամանակը համապատասխանում է 1951 թ. Յունուարին: Այնպէս որ՝ անուղղակի ձեւով արտացոլւում են եւ այն օրերի համախորհրդային որոշ իրադարձութիւններ:

Ինչպէս յայտնի է, Սոլժենիցինի վիպակի հրապարակումը խթան ծառայեց, որպէսզի Հայաստանում եւս գրուեն ու հրապարակուեն նոյնպիսի երկեր ճամբարային կեանքի վերաբերեալ: Գրականութեան այդ բաժինը, զուտ գրականից բացի, պահում եւ պիտի պահի իր վկայաբանական արժէքը:

ԼԵՒՈՆ ՄԿՐՏՉԵԱՆ

(Շար. 2)

ԱՆՏԱՐԲԵՐՈՒԹԵԱՆ ՈՒՏԻՉԸ...

Տէ՞ղ մը կարդացած ենք արդեօք։

Մէկէ՞ մը լսած ենք։

Մեր անպիտակցութեան մէջ կտտարած ենք զուգորդութիւնը։

Լաւ չենք յիշեր այս պահուն, բայց անպայմա՛ն կ՚ուզենք ընթերցողին փոխանցել կսկծալի ճշմարտութիւնը, ա՛յն՝ որ վերջին հինգ-վեց տարիներուն մեր ժողովուրդը կորսնցուց համաշխարհային ասպղերու մէջ ակիկ երեք մեծութիւններ, բանաստեղծ մը, շարժանկարի ռեմադրիչ մը եւ նկարիչ մը, յաջորդաբար՝

Պարոյր Սեւակ,

Սերգէյ Փարաջանեան,

Մինաս Աւետիսեան։

Առաջինը եւ երրորդը զոհ՝ ինքնաշարժայի՛ն արկածներու, իսկ Փարաջանեան կենդանի մեռել մը՝ ճամբարային խստագոյն պայմաններու մէջ, 17 Դեկտեմբեր 1937էն ի վեր, բոլորովին անհետեր պատճառներով։

Երեքն ալ իրենց տաղանդին լիութեան մէջ զանուած ատեն, կեանքի կէս ճանապարհներուն։

Պարոյր Սեւակ՝ 47 տարեկանին։

Ս. Փարաջանեան՝ 45։

Մ. Աւետիսեան՝ 46։

Պարոյր Սեւակ.— «Մեր ժողովուրդի հաւաքական ապրումին մէկ աղաղակը, կշռոյթը, անցեալին կշիռը, ներկային ձայնը, լինելութեան լոյսը»։

Սերգէյ Փարաջանեան.— «Խորհրդային Միութեան մէջ առաջինը, որ արժեցուց պաստառին վրայ շարժուն տեսարանի մը գոյներու յարաբերականութիւնը»։

Մինաս Աւետիսեան.— «Մեր նկարչութեան բարձրացող աշտարակը, հեռուներից տեսանելի եւ հեռաստաններ բացող»։

Նախախնամութիւնը կարծես դաժան բախտ մը տնօրինած է մեզի այս ասպարէզներուն մէջ եւ չարը երբեք չէ խնայած անողոք իր հունձքը։

Վարուժաններու եւ Կոմիտասներու փայլատակումներուն ատեն՝ թուրքը դործադրեց իր ծայրագոյն թրքութիւնը։

Զարենցի եւ Բակունցի օրօք՝ դործի անցան ատալինեան մուրճն ու մանդաղը։

Իսկ Սեւակի եւ Աւետիսեանի դործունէու-

թեանց բուռն չրջանին՝ «ինքնաշարժները» ընդհատեցին հայ մշակոյթի սրընթաց շարժումին երկու թեւերը:

Մեծերուն մահը պատկերացնող այս ընդվզողեցուցիչ չղթային քովն ի վեր նո՛յնքան ընդվզեցուցիչ է կէս մեռելը փրկելու մեր անզօրութիւնը:

Սերգէյ Փարաջանեանի «Մեր մոռացուած նախնիների ստուերները» եւ «Նռան գոյնը» անուն ժապաւէններուն մասին այս էջերուն վրայ յաճախ կարծիքներ արտայայտած ենք, որոնց մէջ, ընթերցողը կը յիշէ հարկաւ, մասնաւոր որակ մը կը ներկայացնէին հայրենի մտաւորականներուն խանդավառ ընդդիմութիւնները: Նոյն չարքին կը պատկանի հետագայ էջերուն տրուած վկայութիւններէն երրորդը, «ուր Փարաջանեանն էր այն առաջին եւ այժմ դեռ միակ արուեստագէտը, որ բացեց հայկական կինոյի համար հսկայական մի գանձարան, մի գանձարան, որ ներկայացնում է մեր հին արուեստը»:

Եթէ մեր հասկացողութեամբ բնականն կեանք մը հաստատուած ըլլար Հայաստանի մէջ, մարդիկ, նման հեռանկարներու տրամաբանական հետեւողութեամբ՝ պիտի փորձէին տէր կանգնիլ շարժանկարի արուեստը նոր հնարաւորութիւններով օժտած տաղանդաւոր բեմադրիչին, բայց միամտութիւն պիտի ըլլար նման կեցուածքներ ակնկալել հոն ապրողներէն:

Աւելի պախարակելին մե՛ր ընթացքն է սակայն: Գիտնալով հանդերձ, որ Փարաջանեան ղրպարտութիւններու ուժով դատապարտուած է ճամբարային թիապարութեան, կը շարունակենք լուռ մնալ, շատ-շատ բաւարարուիլ լրագրական չէզոք հաղորդումներով, մոռցած մինչեւ անգամ հեռուէ հեռու պոռալու առաքինութիւնը: Այս քանիերո՞րդ անգամն է, որ միջազգային համբաւի տէր արուեստագէտները քով քովի կու գան եւ Փարաջանեանը աղաստ արձակելու պահանջը ներկայացնող կոչեր կը ստորագրեն, մինչ մենք կը շարունակենք յանձն չառնել երեւոյթը նոյնիսկ մեր ժողովուրդին պարզելու ձանձրոյթը, օրըստօրէ աւելի յանձնուելով անտարբերութեան ուտիչին:

Անտարբերութե՛ն ուտիչին...

ՊԱՐՈՅՐ ՍԵՒԱԿ

Ես ի՞նչ անեմ առանց քեզ,
Սիրելի Պարոյր,
Դու հաց էիր ինձ համար,
Օդ էիր ու ջուր:

ՀԱՄՕ ՍԱՀԵԱՆ

ՄԻՆԱՍ ԱՒԵՏԻՍԵԱՆ

Զեռը ծոցին մի տիրամայր,
Խաչի վրայ՝ որդու մարմին...
Էլ ինչպէ՞ս ես այսքան պայծառ —
Որդան կարմիր, որդա՞ն կարմիր...

ՍԻԼՎԱ ԿԱՊՈՒՏԻԿԵԱՆ

ՓԱՐԱՋԱՆՈՎԻ
«ՄԵՐ ՄՈՌՑՈՒԱԾ ՆԱԽՆԻՆԵՐԻ ՍՏՈՒԵՐՆԵՐԸ» ՇԱՐԺԱՆԿԱՐԸ

1975 Սեպտեմբերի 28ին, Վաշինդտոնի Ջոն Քեննեդու անուան Մշակութային կենտրոնի դահլիճներից մէկում հաւաքուեցին աշխարհի ամենատաղանդաւոր կինոռեժիսէօրներից մէկի՝ խորհրդային եւ հայ կինոռեժիսէօր Սերգէյ Փարաջանովի կամ Փարաջանեանի արուեստի երկրպագուները:

Այդ նոյն օրը, երեկոյեան, առաջին անգամ Վաշինդտոնում ցուցադրուեց Փարաջանեանի «Մեր մոռացուած նախնիների ստուերները» հռչակաւոր շարժանկարը, որը, ինչպէս յայանի է, միջազգային զանազան փառատօներում արժանացել է տասնըվեց մրցանակների:

Չնայած դրան, այդ շարժանկարը հազուադէպ է խորհրդային հանդիսատեսին հրամցուում: Անմխիթարական է նաեւ Փարաջանեանի յաջորդ՝ «Նռան գոյնը» հիասքանչ շարժանկարը:

Ներկայումս Փարաջանեանը կալանաւորուած է ուղղիչ-աշխատանքային ճամբարում: Խորհրդային իշխանութիւնները նրան ձերբակալեցին 1974 թուի Յունուարին, որից յետոյ նա դատապարտուեց հինգ տարուայ աղատազրկման:

Փարաջանեանի ձերբակալութիւնից անմիջապէս յետոյ, Արեւմուտքում կազմակերպուեց Փարաջանեանի պաշտպանութեան կոմիտէն, որի կազմի մէջ մտան բազմաթիւ արուեստագէտներ: Այդ կոմիտէն դիմեց խորհրդային կառավարութեանը՝ խնդրելով Փարաջանեանին աղատ արձակել: Կոմիտէն չեշտը դրեց այն փաստի վրայ, որ Փարաջանեանը, ինչպէս բոլորին յայանի է, խորհրդային կինոարուեստի պարծանքն է:

Ուղերձը ստորագրեցին մասնաւորապէս համաշխարհային համբաւ վայելող այնպիսի կինոռեժիսէօրներ, ինչպիսիք են Ֆելլինին, Անտոնիոնին, Վիսկոնտին, Գոդարը, Տրիւֆոն, Բունուէլը, Ռոսելլինին եւ շատ ուրիշներ:

1975 Մայիսին, Ֆաշիստական Գերմանիայի դէմ Խորհրդային Միութեան տարած յաղթանակի երեսնամեակի կապակցութեամբ՝ Խորհրդային Միութիւնում ներում շնորհուեց իրական վտանգ չներկայացնող կալանաւորներին: Թէ՛ Խորհրդային Միութիւնում եւ թէ արտասահմանում մարդիկ վըստահ էին, թէ աղատ կ՚արձակուի նաեւ Փարաջանեանը:

Զուր յոյսեր:

Փարաջանեանը միշտ համակենտրոնացման ճամբարում է, բայց ո՞ր մէկում: Այդ հարցին հնարաւոր չէ պատասխանել նոյնիսկ մօտաւոր կերպով:

Ի դէպ, ասենք, որ վերջերս «Ֆիլմ կոմենտ» ամերիկեան հանդէսը Փարաջանեանին հռչակեց «խորհրդային շարժանկարային արուեստի կենդանի վարպետներից խոշորագոյնը»:

Վաշինդտոնի Ջոն Քեննեդու անուան մշակութային կենտրոնում Փարաջանեանի «Մեր մոռացուած նախնիների ստուերները» շարժանկարի ցուցադրումից առաջ, անուանի ամերիկեան կինոքննադատ եւ թարգմանիչ, էյզենշտէյնի աշակերտ պրոֆեսոր Հերբերտ Մարշալը իր մէկ զրոյցի ընթացքում մասնաւորապէս ասաց, թէ ինքը ջանք չի խնայում Փարաջանեանի ա-

զատ արձակման համար։ Մարշալը արտասահմանեան կինոարուեստի վերջին գործիչներից մէկն է, որը Փարաջանեանին հանդիսել է նրա ձերբակալութիւնից առաջ։ Մարշալը աշխարհի արուեստի բոլոր գործիչներին կոչ է անում միանալ Փարաջանեանի պաշտպանութիւնն հետապնդող ուղերձին։ Նա հաղորդեց, որ յիշեալ ուղերձը արդէն ստորագրել են աւելի քան հարիւր յիսուն ռեժիսէօրներ, սցենարիստներ, կինոքննադատներ։

«Մեր մոռացուած նախնիների ստուերները» չարժանկարի ցուցադրումից յետոյ տեղի ունեցաւ բանավէճ։ Հանդիսատեսները արտայայտուեցին չարժանկարի ու նրա ստեղծողի ճակատագրի մասին։ Շատերն ասացին, որ այդ չարժանկարը նրանք պատրաստ են դիտելու բազմաթիւ անգամներ, թէ՝ այդ ստեղծագործութիւնը չի կարող մարդուն չյուզել, որովհետեւ նրանում ռեժիսէօրի նուրբ ու հմտալից վարպետութիւնը միահիւսւում է նրա բարձր մարդասիրութեան հետ։

Ոեւէ խելամիտ մարդու գիտակցութիւնը ի վիճակի չէ ընկալելու, թէ ինչու են իր երկրի արուեստին միայն փառքի արժանացնող մի արուեստագէտի կեանքից խլում հինգ տարի։

Ինչո՞ւ եւ ի՞նչ իրաւունքով։

Կինոարուեստում Փարաջանեանը ազատամիտ ստեղծագործող է, կաղապարներ նա չի ընդունում եւ չի ճանաչում։ Բոցի այդ, նա բազմիցս հանդէս է եկել ի պաշտպանութիւն ուկրաինացի քաղաքական դատապարտեալների։ Իբրեւ ստեղծագործող նա միշտ այն կարծիքին է եղել, թէ ինքը պէտք է ունենայ իր ինքնուրոյնութիւնը։

Փարաջանեանի արուեստին ծանօթ, նրա ճակատագրով մտահոգուող ամէն մի մարդ տարուած է միայն այն մտքով, որ Փարաջանեանին պէտք է ազատ արձակել։

Ջոն Քեննեդու անուան Մշակութային կենտրոնից այդ մտքով հեռացան «Մեր մոռացուած նախնիների ստուերները» չարժանկարի հանդիսատեսները։

Մ. Մ.

ԿԱՆՆԻ ԿԻՆՈՓԱՌԱՏՕՆԻ ՄԱՍՆԱԿԻՑՆԵՐԻ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ՍԵՐԳԷՅ ՓԱՐԱՋԱՆՈՎԻ ՕԳՏԻՆ

«1974 թուականի Յունուարին, Կիեւի բնակիչ, համաշխարհային համբաւ ունեցող կինոռեժիսէօր Սերգէյ Փարաջանովը տեղական դատարանի կողմից դատապարտուեց ուղղիչ-աշխատանքային գաղութում 5 տարուայ ազատազրկման։ Մենք՝ ստորագրեալներս արտակարգօրէն մտահոգուած ենք Սերգէյ Փարաջանովի կալանաւորմամբ եւ համոզուած ենք, որ նրան ազատ արձակելը կը հանդիսանար մարդասիրութեան եւ իրաւունքի գաղափարների յաղթանակի ապացոյց։ Սերգէյ Փարաջանովը ազգութեամբ հայ է, ծնուել է Վրաստանում, երկար ժամանակի ընթացքում ապրել եւ ստեղծագործել է Ուկրաինայում, դառնալով կարծես թէ ժողովուրդների իսկական բարեկամութեան եւ ազգային մշակոյթների փոխադարձ հարստացման անձնաւորեալ խորհրդանիշ։ Սերգէյ Փարաջանովի ձերբակալութեան եւ փակ դատավարութեան հանգամանքները, մի քանի ուրիշ փաստերի հետ մէկտեղ, միջազգային հասարակայնութեան մօտ լուրջ եւ բնական կասկածներ են առաջ բերում, որ

նա իրականում դատապարտել է՝ ոչ թէ պաշտօնապէս յայտարարուած բաւականին անորոշ մեղադրանքների հիման վրայ, այլ այն բանի համար, որ 65 եւ 68 թուականներին նա ստորագրել է խորհրդային իշխանութիւններին հասցէագրուած կոլեկտիւ դիմումներ, որոնցում բողոք է արտայայտուել ուղղափառական մշակոյթի ներկայացուցիչներին հետապնդելու եւ ձերբակալութիւնների դէմ: Սերգէյ Փարաջանովը ըստ արժանւոյն համարւում է աշխարհի ամենաանուանի ռեժիսէօրներից մէկը: Նրա *«Մոռացուած նախնիների ստուերները»* կինոնկարը արժանացաւ 16 միջազգային կինոփառատօնների մրցանակների: Նրա *«Նռան գոյնը»* կինոնկարը գնահատուեց իբրեւ գլուխ-գործոց, ինչպէս խորհրդային, այնպէս էլ արտասահմանեան կինոքննադատների կողմից: Խորհրդային եւ համաշխարհային տրուեստը անվերադարձ կորուստ կը կրի, եթէ Սերգէյ Փարաջանովի տաղանդը կործանուի ճամբարային դաժան պայմաններում, մենք, ներքոստորագրեալներս, խնդրում ենք Գերագոյն խորհրդին՝ հաշուի առնել այս դիմումում նշուածը եւ աչքի առաջ ունենալ համաշխարհային կինոարուեստի բազմաթիւ խոշոր վարպետների Սերգէյ Փարաջանովի օգտին ելոյթները: Մենք կոչ ենք անում Գերագոյն խորհրդին ներում շնորհել Սերգէյ Փարաջանովին: Դա կը հանդիսանար արդարութեան յաղթանակ, դա կը նպաստէր խորհրդային արդարադատութեան հեղինակութեան վերականգնման գործին, դա կը փրկէր մարդկութեան օգտին՝ անուանի տաղանդը»:

ԵՒ ՆՈՐԻՑ «ՆՌԱՆ ԳՈՅՆԸ»

Համամիութենական էկրան բարձրանալու առթիւ

Ս. Փարաջանովի այս ֆիլմը բարձրացել է հայկական էկրան, բաղում հարցականներ դրել թէ՛ հանդիսատեսի, թէ արուեստի մասնագէտների առաջ:

Հիացմունք եւ դժգոհութիւն արտայայտող բացականչութիւնների ներքոյ ֆիլմը մի կարճատեւ արշաւ կատարեց Երեւանում եւ ապա նրա ցուցադրումը չարունակուեց միայն փոքր դահլիճում: Ի զարմանս շատերի, շաբաթներ չարունակ Երեւանի հանդիսատեսը դիւաեց «Նռան գոյնը»: Մարդիկ ցանկանում էին ներթափանցել անծանօթ երեւոյթի էութեան մէջ եւ այդ՝ ի սկզբանէ մարդուն յատուկ մղումը դէպի նորը յաղթահարեց մտքի թմբիրը եւ սովորական պատկերացումների իներցիան:

Դժուար թէ Ս. Փարաջանեանը նախատեսած չլինէր այն մեղադրանքները, որոնք տեղացին նրա գլխին:

Բանն այն է, որ բեմադրող-ռեժիսէօրը մեղադրանքներից խուսափելու լայն հնարաւորութիւններ ունէր: Բաւական էր մի քանի թեթեւ զիջում կատարել, այսպէս կոչուած «կենսադրական» ֆիլմի օգտին, փոքր-ինչ բեռնաթափուել իրար վրայ բարդուող խորհրդանիշներից:

Եկէք դիտենք մեր հոդեւոր կեանքի երեւոյթները մի այսպիսի տեսանկիւնից: Ինֆորմացիայի ժամանակակից միջոցները հոդեւոր մեծ արժէքները դարձրել են հանրամատչելի: Սակայն հենց այդ նոյն հանրամատչելիութիւնը չի՞ դառնում, արդեօք, այդ արժէքները չէզոքացնելու պատճառ: Նեֆերտիտի թագուհու քանդակն արուեստի գլուխ-գործոց է: Բայց կարելի է այդ թագուհու հռչակաւոր կիսադէմը փորագրել թիթեղի մի կտորի վրայ եւ կաղապարի միջոցով միլիոնաւոր մետաղազարդեր թողարկել՝ դինը մի ռուբլի, այսպիսով լրիւ արժէքազրկելով գլուխ-գործոցը: Պէտք է յիշել եւս մի հան-

դամանք։ Երբ հանդիսատեսը ընտելանում է միայն դիւրամարս վիճակի բերուած արուեստի գործերին, նրա միտքը դնալով ծուլանում, այլասերւում է։ Եւ այստեղ հենց «Նռան գոյնը» ֆիլմի նման գործերը կարող են սթափեցնել, նոր ընթացք հաղորդել հանդիսատեսի մտքին, ինչ-որը անծանօթ հորիզոններ բաց անել նրա առջեւ։

Բոլոր դէպքերում ճշմարտութիւնը հասկանալու համար պէտք է ունենալ նրա ծայրայեղութիւնը։ Ոչ մի անդամ կէս-ճիշդ, կիսատ-պռատ քը, անհամարձակ փորձը դիւտերի առիթ չեն դարձել։

Այժմ կասկած չկայ, որ «Նռան գոյնը» լրացրեց մինչ այդ եղած թափուր տեղը միջնադարեան արուեստի ու կեանքի մասին մեր ունեցած պատկերացումների մէջ։

Թերեւս մարդիկ կը դադարէին կինո գնալուց, եթէ բոլոր ֆիլմերը դառնային «Նռան գոյն»ի նման։ Բայց այդ գործը միակն է եւ ունի մի ուրոյն յատկութիւն։ Փարաջանեանն էր այն առաջին եւ այժմ դեռ միակ արուեստագէտը, որ բացեց հայկական կինոյի համար հսկայական մի դանձարան, մի դանձարան, որ ներկայացնում է մեր հին արուեստը։

Սակայն այդ բոլորը չի հերքում այն փաստը, որ ֆիլմի հերոսի ապրումները երբեմն դառնում են հանդիսատեսի համար խորթ եւ անհարազատ։ Հեղինակի ծայրայեղ սիւբժեկտիւ մտածողութեան պատճառով գործը զրկւում է ամբողջականութիւնից։ Ֆիլմի դրուագները սկսում են պատկերուել որպէս հեղինակի գեղագիտական ծրագիրը ներկայացնող իլուստրացիաներ։ Խախտւում է ներքին ներդաշնակութիւնը նիւթի եւ արտայայտչական ձեւերի մէջ։ Այն, ինչը այդ դէպքում կոչուած է կազմել հիմնական բովանդակութեան միայն ֆոնը լինելու, այստեղ իշխում է հիմնական ասելիքի վրայ։

Ճշմարիտ արուեստը պահանջում է չափի զգացողութեան այն ճշգրտութիւնը, որը ոչ մի վերլուծման չի ենթարկւում։ Նման չափի խախտումները աննկատ են անցնում միջակ գործերի մէջ։ Իսկ քանի որ «Նռան գոյնը» ճշմարիտ արուեստի գործ է, ապա այդ խախտումները անդրադառնում են գործի գեղագիտական արժէքի վրայ։

Սակայն դեռ չի ասուած վերջին խօսքը։ «Նռան գոյն»ի կողմնակիցների քանակը, թէկուզ եւ դանդաղօրէն, բայց, այնուամենայնիւ, շարունակում է աճել։

Քաջ յայտնի է, որ ամենահամարձակ նորարարներին ճշմարիտ աճ և զարգացում տալիս է իրենց ժամանակակից կեանքը։ Մենք փորձեցինք ցոյց տալ, թէ ինչով է պատճառաբանուած «Նռան գոյն»ի ձեւը, որ ժամանակակից կինոարուեստի ոլորտից հեռու է թւում միայն առաջին հայեացքից։ «Նռան գոյն»ի «արխայիկ» լեզուն արտայայտում է ժամանակակից արուեստագէտի որոնումները, մեր գիտակցութեան մէջ լճացած կաղապարները յաղթահարելու փորձը։ Նման փորձերը բնական են, նրանք նպաստում են արուեստի զարգացմանը։

Ցուսով ենք, որ «Նռան գոյնը» չի մնայ որպէս տաղանդաւոր արուեստագէտի եղակի գործ, նա, ընականօրէն, դեռ կը դիմի ժամանակակից մարդկանց՝ իրենց իսկ լեզուով։ Եւ որքան աւելի ենք հեռանում ժամանակով, այնքան աւելի հասկանալի դառնում «Նռան գոյն»ի դերը ազգային գեղագիտական հայեացքների զարգացման գործում, առանձնանում են նորարարութեան անխուսափելի վրիպակները եւ հաստատւում է արուեստի յայտնագործութեան ճշմարիտ արժէքը։

ՄԵՐԻ ԵՈՒԶԲԱՇԵԱՆ

«Գրական թերթ», 1971, թիւ 31

ՍԵՐԺ ՓԱՐԱՋԱՆԵԱՆ՝ ԲԱՆՏԱՐԿՈՒԱԾ ԲԵՄԱԴՐԻՉԸ

Խորհրդային Միութեան մէջ այսօր կան շարժանկարային առնուազն երկու արուեստագէտներ, զորս պատմութիւնը պիտի գովաբանէ, ինչպէս ըրաւ 50 տարի առաջ, նուիրագործելով Այզընշթայնի, Պուդովկինի, Դովժենկոյի անունները: Այսօր խնդրոյ առարկայ են Սերժ Փարաջանով եւ Ալեքսանդր Տարկովսկի:

Եթէ այս վերջինը, հեղինակ ի միջի այլոց «*Անարէ Ռուբլեւ*»ի (15*րդ* դարու, Իկոննաներու ռուս մեծ նկարիչին կենսագիրը) դեռ խորհրդային քննադատներուն կը թուի իբրեւ «փրկուելիք ընդդիմադիր» մը, տարբեր է ստկայն Սերժ Փարաջանովի, որ 1973 Դեկտեմբեր 17էն ասդին, Քիեւի շրջանին մէջ կ'ենթարկուի արգելափակման խիստ դրութիւն մը պարզող կայանի մը սաստկութեանց:

Նախ ամբաստանուեցաւ օտար դրամներու եւ հնութիւններու մաքսանենգութեամբ:

Անբաւարար փաստերու պատճառով, հետագային ամբաստանուեցաւ միասեռականութեամբ:

Քա. ԺԷ. ՊԷ.ն զինք մեղադրեց նաեւ այն յանցանքով, որ մերժած էր վկայել ուկրանացի պատմագէտ՝ Վալանտէն Մորոզի դէմ, որ 1971ին դատապարտուեցաւ եօթը տարուան բանտարկութեան:

Ի վերջոյ, ոստիկանութիւնը տարածել տուաւ այն զրոյցը, որ Փարաջանով պատասխանատու էր բարձրաստիճան պաշտօնատարի մը զաւկին անձնասպանութեան:

Եթէ այս վերջին «շշուկը» հիմնաւորուած ըլլար, դատարանը, որ զինք հինգ տարուան արգելափակման դատապարտեց, շատ հաւանական է, որ աւելի ծանր պատիժ մը սահմանած պիտի ըլլար իրեն:

***

Քառասուն տարեկանին, Փարաջանով արդէն 15 տարիով աւելի ծեր կ'երեւէր: Հակառակ կնճռոտած դէմքին, զոր հպարտութեամբ վեր կը բռնէր, կը պահէր իր բարձր ու առոյգ հասակը: Առակի կարգ անցած էր իր սակաւապէտութիւնը: «*Սայաթ-Նովա*» ֆիլմի բացօթեայ պատրաստութեան ընթացքին, ձեռքի վրայ բան մը կ'ուտէր եւ յանախ կը քնանար բաց երկինքի մը տակ՝ վերմակի մը փաթթուած:

Միասին պատրաստած էինք տեսարան մը՝ յատկացուած ֆրանքֆեւխորհրդային պատկերասփիւռի մէկ ծրագրին համար: Աւա՜ղ, «*Սայաթ-Նովա*» ֆիլմէն ետք արգիլուեցաւ արուեստագէտին իր գործին այս հասոյթով ապրելու իրաւունքը: Նոյնիսկ օդային ապահովութեան շուրջ նիւթ մը, զոր գրած էր իր կարիքները հոգալու համար, չկրցաւ լոյս ընծայել:

Սերժ Փարաջանով պիտի հեծէ՞ տակաւին բանտին մէջ այն պատճառով, որ շարժանկարի արեւմտեան վարպետները պիտի մերժեն իրեն ի նպաստ միջամտել:

Հանրային կարծիքը իրաւունք ունի դնելու այն պահանջը, որ կը միտի ձեռք ձգել երկու ազատագրութիւն.— ազատագրումը մեծ արուեստագէտի մը, եւ երկրորդ՝ անոր գլուխ-գործոցին՝ «*Սայաթ-Նովա*» ֆիլմին:

(«*Լը Մոնտ*» — *հատուածներ*) ԺԱՆ ՎԻՏԱԼ

ՅԱՐԳԵԼԻ ՅԱՐԳԱՆՔ ԵՒ ԱՆՅԱՐԻՐ ԲԱՆԵՐ...

Ճիշդ այն օրերուն, երբ Լիբանանը կը մտնէր քաղաքացիական կռիւներու իր ամէնէն տաղնապալի փուլին մէջ եւ արտասահմանի հետ դրեթէ խզուած էին իր կապերը, Հայաստան մեծ շուքով տօնեց Աւետիք Իսահակեանի ծննդեան 100ամեակը:

Նոյն պատճառով՝ մենք չկրցանք օրը օրին հետեւիլ առ այդ տեղի ունեցած բոլոր անցուդարձերուն ու արձագանդել անոնց:

Ուշ ստացուած թէկուզ սակաւաթիւ թերթերը որոշ դաղափար մը կու տան սակայն այդ մասին:

Հանդիսութիւններէն շատ առաջ, սկսեալ 1975 տարեշրջանի առաջին օրերէն, հրատարակուած իւրաքանչիւր թերթի մէջ անպայման բան մը կայ Իսահակեանի մասին, այնպէս՝ ինչպէս եղաւ Թումանեանի առիթով, — յուշ մը, դնահատական յօդուած մը, դրութիւն մը լուսարանող նշմար մը, ձօն մը, եւ լուրեր՝ ի մասին յոբելինական յանձնախումբերու, հրատարակչական ձեռնարկներու, պետական որոշումներու:

Նոյն աղբիւրներէն կ'իմանանք, որ յոբելինական այս բուռ եւ համընդհանուր տրամադրութիւնը ծաւալած է նաեւ խորհրդային տարբեր հանրապետութիւններու մէջ եւ բազմաթիւ թերթեր ու մտաւորականներ բացառիկ թիւերով եւ դնահատանքի ջերմ խօսքերով մասնակցած են Հայաստանի պետութեան, մտաւորականութեան ու ժողովուրդին տօնական ոգեւորութիւններուն:

Իր արժէքները յարդելու եւ յարդել տալու հայաստանեան բարձր մակարդակի այս նախանձախնդրութիւնը առանց այլեւայլի հիացում կ'առաջացնէ եւ կը լեցնէ հայ մարդը այն յոյսով, որ «Սասունցի Դաւիթ»ի 1000ամեակով սկսած (1939) եւ վաթսունական թուականներէն ասդին յաճախադէպ դարձած մշակութային տօները նոյն տարողութեամբ պիտի կրկնուին նաեւ այլ երախտաւորներու առիթով:

Մշակութային առիթներու տեղի ունեցած տօնակատարութիւնները, ժողովրդական խաւերէն ներս թափանցելու տեսակէտէն մանաւանդ՝ բարոյական հսկայ ներդրումներ են, եւ օտարներուն վրայ ունեցած անոնց անդրադարձը կենսական՝ մեր հայրենիքին հաշուոյն:

Իրրեւ այդ, խորապէս դնահատելով հանդերձ Իսահակեանին ընծայուած յարդանքը, պիտի ըսենք, որ հանդիսութիւններու ընթացքին թէ հանդիսութիւններէն առաջ, ընթերցողը իր ոգեւորութեան հետ հանդիսատես եղաւ նաեւ չափանիշներու այնպիսի՛ անկումի մը, որ պարզապէս մտահոգութիւն կը պատճառէ: Յարդալիր մթնոլորտի մը մէջ յարդանք մատուցանելու համար ճամբայ ելած մարդը, ճի՛շդ է, որ պարտադիր կարդով դնահատանք միայն պէտք է դնէ իր խօսքին մէջ, բայց պէտք չէ անտեսել նաեւ այն հանդամանքը, որ նոյն մարդը հարկին տակն է իր խօսքը հիմնաւորելու դեղեցիկ, ամուր, հաւասի տուեալներով:

Այս օրինաչափութիւնը չյարդուեցաւ Իսահակեանի առիթով: Անոր կապուած ամէն ելեւոյթ, արտայայտութիւն, ամէն բառ ու կենսագրական մանրամասնութիւն դունազարդելու, աճեցնելու, դերազնահատելու մտքի այնպիսի՛ կարդապահ միապաղաղութիւն մը ցուցադրուեցաւ իր առիթով, որուն ո՛չ ինք եւ ոչ ալ հայ դրականութիւնը պէտք ունէր: Մինչեւ անդամ համաշխարհային հռչակ վայելող հանճարները իրենց բազմաթիւ երկերէն քանի մը հատով կը մնան յիշողութեանց մէջ եւ անոնց յիշատակը պանծացնող յետնորդները կը կոթնին այդ քանի մը հատին վրայ: Մինչդեռ Իսահակեանի պարագային, ճառախօսներու բերնին մէջ թէ յօդուածագիրներու ու յուշագրողներու դրչին տակ՝ ամէն էջ, ամէն խօսք, ամէն շարժում ներկայացուեցաւ իրրեւ կատարեալ, անառարկելի, հանճարեղ եւ ուսանելի ժառանգութիւն:

Իսահակեանի չօշափած ամէն նիւթ անոր իրագործումը համարելու ընդարձակ թիւրիմացութեան մը ակնատես եղանք նորէն: Ընդարձակ մոլորութեան մը:

Խոնարհամտութեան այս ծայրայեղութիւնը մշակուած ժողովուրդներու վայել կեցուածք չէ սակայն եւ որեւէ կապ չունի ճշմարիտ յարդանքին հետ:

Մեր յաջորդ թիւով պիտի թուենք այդ տկարութիւնը հաստատող քանի մը ղեղումներ:

Հետապայ երկու նշմարները կը պատկերացնեն երջանիկ հռչակուած Իսահակեանի հայաստանեան վշտակոծ օրերը:

ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

«ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՍԵՐՈՒՆԴՆԵՐԻՆ»

Ա. Իսահակեանի Հայաստան հաստատուած (1936) օրերուն եւ յաջորդող տարիներուն այնպիսի հեղձուցիչ մթնոլորտ մը կը տիրէր մեր երկրին մէջ, որ մարդիկ մէկ կողմէ իրենց խորունկ համոզումներուն հետեւանքներէն զերծ մնալու եւ, միւս կողմէ՝ «չահաւէտ» արձագանգներէ օգտուելու համար շարունակ թուականներ տեղափոխեցին։

Մթնոլորտային ճնշումով «մեղք» համարուածը անցեալին մէջ նետելու եւ նպաստաւոր նկատուած բաներուն երկարաձիգ «կեանք» մը շնորհելու սովորման տակ մտու նաեւ Իսահակեան ի՛նքը եւ զիմեց թուականներու նոյն խաղին, ի հարկէ խոր տառապանքով, որովհետեւ ինք եւս կը գտնուէր այն կացութեան մէջ, ուր օրուան իշխանաւորները թոյլ չէին տար իրեն ուզածը գրել, այլ կը ստիպէին չուզածը ուզուա՛ծ ձեւով խմբագրել։

«Գրական թերթ»ի 24 Հոկտեմբեր 1975 թուակիր համարին մէջ, Փրոֆ. Վ. Պարսամեան, «Մի պատառիկ Վարպետի գրառումներից» *խորագրին տակ ստորագրած է պզտիկ գրութիւն մը, ուր յիշուած պատառիկը, մեր ենթադրութեամբ, անպայմա՛ն կապ ունի թուականի վերոյիշեալ խաղին հետ։*

Փրոֆեսէօրը կը պատմէ.

«Մի անգամ «Վ. Ի. Լենինը եւ հայ ժողովրդի ազատագրութիւնը» իմ հրապարակային դասախօսութեան յայտարարութիւնը թերթում կարդալուց յետոյ, Վարպետն ասաց. «Գիտե՞ս, որ ժամանակին ես էլ եմ գրել Լենինի մասին»։ Ինձ համար դա նորութիւն էր. սկսեցի հարց ու փորձ։ Հենց այդ առիթով նա ինձ ցոյց տուեց իր մի քանի գրառումները։ Մէկը ինձ շատ հետաքրքրեց. խնդրեցի թոյլ տալ արտագրել եւ օգտագործել։ Վարպետը համաձայնեց. ասաց, որ դա գրել է ծրնեւում, 1917 թուականին։

«Ահաւասիկ, Վարպետի ձեռքով գրուած այդ փաստաթուղթը։

> *«Երբ մի քանի օրից յետոյ լսեցի, որ Լենինը մեկնել է Ռուսաստան, ես ասում էի ինքս ինձ. Ռուսաստանի եւ ամբողջ աշխարհի ճակատագիրը հիմա մեծ իմացականութեամբ եւ անսասան կամքով օժտուած այս հանճարեղ մարդու ձեռքին է։ Նրա յաղթանակով բացւում է նոր դարաշրջան, նոր պատմութեան էջ ողջ երկրագնդի վրայ։*
>
> *«Դասակարգերի ահեղ զօտեմարտը, կապիտալի եւ աշխատանքի անհաշտելի հակասութեան այս պրոպլեմները իրենց լուծումը պիտի գտնեն հրի եւ սրի մէջ, եւ պատմութիւնը պիտի հասնի իր դիալեկտիկական սինթեզին՝ սոցիալիզմին»։*

ԱՒԵՏԻՔ ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ

«Ա. Իսահակեանի՝ ծաւալով փոքր, բայց բովանդակութեամբ մեծ այս գրառումը իր ուրոյն տեղն ունի Վ. Ի. Լենինի մասին նրա գրածների մէջ։

Դա Վարպետի մեզ յայտնի առաջին, խորապէս ճշմարիտ եւ իմաստուն դբուատանքի խօսքն է մեծ առաջնորդի մասին»:

Միայն ա՛յս կը պակսէր Իսահակեանին, մարդարէի՛ պատմուածքը, որ կ՚ընծայուի իրեն ահաւասիկ ձեռամբ փրոֆեսէօր Վ. Պարսամեանի:

Անշուշտ, արտադրուած գրառումին ո՛չ միտքը կը համապատասխանէ Իսահակեանի 1917 թուականի մտածումներուն եւ ոչ ալ լեզուն ժընեւեան լեզուին մօտիկ-մերձաւոր երանգ մը ունի: Կը թուի, թէ Իսահակեան Լենինի մասին տրուելիք դասախօսութեան «յայտարարութիւնը թերթում կարդալուց յետոյ» գրի առած է մարդարէաշո՛ւնչ իր ներբողը եւ խօսք բացած է այդ մասին ա՛յն թաքուն մտքով, որ դասախօսը փութայ «արտադրել եւ օգտագործել»: «Մեղքեր» թերթեւցնելու սահմռկեցուցիչ կացութեան մէջ կ՚ապրէր այդ օրերուն Իսահակեան եւ անհաւանական չէ, որ լենինահաճ խօսքին կշիռը թերթեւցնող պարագայական հանգամանքներէն ուզէր հեռացնել մարդոց ուշադրութիւնը, փորձելով տալ անոր քսանամեայ վաղեմիութեան մը փրկարար կնիքը. «ասաց, որ դա գրել է ժընեւում, 1917 թուականին»:

Ո՞վ չի գիտեր սակայն 1917էն եօթը տարի ետք եւ 1937էն երկու անգամ եօթը տարի առաջ, Լենինի մահուան օրերուն, Իսահակեանի կարծիքը Լենինի մասին.

«...Եւ դեռ Լենինին հոչակում են հանճար: Ոճրագործ աւանտուրիստներ են՝ նոյնիսկ հակառակ իրենց մարքսիզմին»:

«Երեւի մինչեւ որ վերջին կոմիսար շունը չսատկի Լենինի պէս, օր չենք տեսնելու»:

Բայց հարցը կարծիքներու հակասութիւնը չէ հոս, այլ թուականներու տեղափոխութիւնը, որուն դիմած է նաեւ Իսահակեան՝ թէ՛ օրուան կուռքերը հարկադրաբար փառաբանելու ատեն եւ թէ անոնց դէմ ծածկաբար հայհոյած («Ով սրիկաներ, ճիւաղ, տմարդի») *պահերուն:*

Ահաւասիկ ուրիշ օրինակ մը, պատմուած՝ Գեղամ Սարեանի կողմէ, 1969ին, այդ թուականէն երկու տարի ետք լոյս ընծայած իր երկերու չորրորդ հատորին մէջ.

«Բայց ահա մի առաւօտ, այդ կարծեմ 1937 թուականի գարնան էր, Աւետիք Իսահակեանը եկաւ մեր տուն:

«Սովորական «բարեւ Աստծու բարին»ից յետոյ նա նստեց, ապա ծոցագրպանից հանեց թերթը եւ ասաց.

«— Մի նոր բան եմ գրել, — ասաց Իսահակեանը, — կարդամ լսիր, — եւ նա սկսեց կարդալ իր գրած «*Ժողովրդի քնարը*» սերբիական լեգենդը»:

«Ժողովրդի քնարը»*ը վերապատմելէ եւ անկէ երկու-երեք տուն մէջբերելէ ետք, Սարեան կը շարունակէ.*

«— Սքանչելի բան ես գրել, Վարպետ... ուղղակի սքանչելի է:

«— Լաւ: Ես դրա համար չկարդացի, — ասաց Վարպետը, — այս գործը ես աւարտեցի երէկ: Բայց տակը գրել եմ «1917 թիւ, ժընեւ»: Այս գաղտնիքը աւանդ եմ թողնում քեզ: Եթէ դու ինձնից յետոյ կը լինես աշխարհում, երբ յարմար կը համարես, յայտնիր հայ ժողովրդի սերունդներին, որ Իսահակեանը այս լեգենդը գրել է ոչ թէ 1917 թուին ժընեւում, այլ 1937 թուին՝ Երեւանում:

«Ես մինչեւ այսօր սրբութեամբ պահել եմ Իսահակեանի այս աւանդը եւ հիմա, երբ Իսահակեանի մահից անցել է աւելի քան տասնըմէկ տարի,

արդէն ժամանակն եմ համարում ասելու հայ ժողովրդի սերունդներին այն, ինչ յանձնարարել է մեծ Վարպետը»:

Իսահակեանին կապուած թուականի պատմութիւն մը պատմած է նաեւ. ծանօթ արուեստաբան Ռուբէն Զարեան, 1964ին, «Սովետական գրականութիւն» ամսագրին նոյն տարուան Մայիսի թիւին մէջ, Իսահակեանի «Ղեւոնդ աղան» անուն պատմուածքը հրատարակութեան առած ատեն: 1940ին, յիշեալ ամսագրին խմբագիր նշանակուած օրերուն, կը պատմէ Ռուբէն Զարեան.

«Մի օր էլ խնդրեցի Աւետիք Իսահակեանին, որ ամսագրի հերթական համարին անպայման մի պատմուածք տայ: Խոստացաւ ու բերեց: Պատմուածքը կոչւում էր «*Ղեւոնդ աղան*»: Զգուշացրեց, որ սա նոր չի գրուած, գրել է Փարիզում, 1931ին»:

Խմբագիրին շատ դիւր չի դար պատմուածքը: Ատեն մը կ'ապրի զայն տպելու եւ չտպելու երկընտրանք մը եւ ի վերջոյ կ'որոշէ վար դնել ձեռագիրը, «հաւատարիմ մնալ ինձ ու խստապահանջ լինելու մտադրութիւնս տարածել նաեւ··· Իսահակեանի վրայ»:

Բայց մեղի կը թուի, թէ այդ խստապահանջ որոշումին մէջ որոշիչ դեր ունեցողները այլ դործօններ եղած են, ու ամէնէն առաջ ի՛նքը՝ Ղեւոնդ աղան:

Քաղաքին նախայեղափոխական չրջանի առաջնակարդ հարուստներէն մէկն է Ղեւոնդ աղան, որ ինք եւս ենթարկուած է նոր կարդերու երկաթեայ օրէնքներուն: «Յեղափոխութիւնը բոլորը պետականացրեց, թողնելով նրան մեծ բնակարանից միայն մի սենեակ՝ խոհանոցով: Ունէր երկու որդի եւ մի աղջիկ: Որդիներից մէկը փախել էր արտասահման, միւսը Մոսկուայում պաշտօնավարում էր մի հիմնարկի մէջ: Աղջիկը ամուսնացել էր մի կոմունիստի հետ:

«Ղեւոնդ աղան բնաւ չհաշտուեց ստեղծուած դրութեան հետ· առաջին օրից եւ շարունակ մշտաթարմ կրքով լցուած՝ յարձակւում էր բոլշեւիկեան կառավարութեան դէմ, հայհոյում էր ու ծաղրում· խորին ցաւով երանի էր տալիս ցարական կարգերին եւ կարօտով սպասում էր նախկին վիճակի վերադարձին»:

Ինչպէս ենթադրելի է, Ղեւոն աղան նոյն կեցուածքը չի պահեր, պատմըւածքի վերջաւորութեան տարբեր համոզումներու կը յանդի, կը թեքի բոլշեւիկներուն կողմը: Բայց այդ թեքումը այնքան թոյլ է ըստ էութեան եւ քառասնական թուականներու բաղմախոց ընթերցողին հոդեբանութեան մէջ այնքան դժուար զետեղելի, որ Ղեւոնդ աղայի վերջալուսային սէրերը վարակիչ դարձնելէ աւելի՝ հաւաստի կը դարձնէր պոռթկումին պատճառը. «Նրանք ովքե՞ր են որ՝ փեսադ էլ հետները — սիբիրիականներ, կատրժիկներ: Դրախտ Ռուսաստանը թալանեցին, աւերեցին, դժոխք դարձրին: Թէ նրանք կարգին, խելօք մարդիկ էին, թող մեզի պէս աշխատէին, մարդ դառնային, ոչ թէ թրով ու արիւնով ուրիշի հացի տէր դառնային»:

Անկարելի չէ մտածել, որ Ռուբէն Զարեան Ղեւոնդ աղայի այս պոռթկումներուն պատճառով հրատարակութեան չտուաւ խնդրոյ առարկայ պատմըւածքը եւ ոչ թէ անոր դրական ինչ-ինչ թերութիւններէն թելադրուած, ինչպէս ուղած է ցոյց տալ խրուշչեւեան ձիւնհալի օրերուն, «Ղեւոնդ աղան» լոյս ընծայած ատեն:

«Զգուշացրեց, որ սա նոր չի գրուած, գրել է Փարիզում, 1931ին»:

Ծանօթ դէպքերու հետեւանքով, պարզ է, որ Իսահակեան չէր կրնա քառասնական թուականներուն նման անցեալ ունեցող մարդ մը բեմ հանել

բայց «Թրով ու արիւնով» կատարուած համայնացումէն ու պետականացումներէն առաջ այդպիսիները դեռ կարելի էր պատկերացնել, իսկ ծանրոտոյն պարագային, ի՞նչ կայ որ, «Գրել եմ Փարիզում, 1931ին»:

Կը պարզուի, որ Իսահակեան ո՛չ միայն ինք Թուական փոխած է հոս, այլեւ զինք տեղափոխած են ուրիշ Թուականի մը: Նման երեւոյթներ պատահած են նաեւ այլ չրջաններու: Այդ ուղղութեամբ «Սովետական արուեստ» *ամսագրի օգոստոսեան* (1975) *համարին մէջ բնորոշ դրուագ մը պատմած է Թատերագէտ, յուշագրող, հեղինակ ու մշակութային կարեւոր պաշտօններ վարած Սարգիս Մելիքսէթեան.*

«Մի օր Գարեգին Լեւոնեանը իմ գրասենեակը մտաւ Աւետիք Իսահակեանի հետ միասին: Վերջինիս գալուստը մեծ ուրախութիւն պատճառեց ո՛չ միայն ինձ, այլեւ միւս աշխատակիցներին էլ: Երբ նա նստեց գրասեղանիս մօտի բազկաթոռին, նկատեցի, որ ընկած տրամադրութիւն ունի: Տրուած հարցերին երբեմն էր պատասխանում: Գլուխը լուռ հակել էր ձեռքի ափի մէջ եւ նայում էր անորոշ մի կէտի: Շուտով դարձայ Լեւոնեանին ու հարցրի՝ հօ Վարպետը հիւանդ չէ:

«— Չէ, հիւանդ չէ··· պարզապէս տրամադրութիւնն ընկած է: Մի եղելութիւն նրա վրայ շատ է ազդել:

«Լեւոնեանը ինձ կամացուկ հասկացրեց, որ գրասենեակում գտնուող աշխատակիցները դուրս գնան: Եւ երբ նրանք գնացին, Լեւոնեանը դարձաւ Իսահակեանին:

«— Աւօ, թոյլ կը տա՞ս եղածը պատմել մեր Սարգսին:

«Իսահակեանը թօթուեց ուսերը, ապա թոյլ ձայնով վրայ բերեց·

«— Թէ ուզում ես՝ պատմիր···

«Լեւոնեանն ասաց, որ այսինչ պարբերականի խմբագիրը այսօր Իսահակեանին է վերադարձրել նրա մշակած լեգենդներից մէկը, պատճառաբանելով, որ «արդի իրադրութեան մէջ նպատակայարմար չէ նրա տպագրութիւնը»: Ահա այդ վերաբերմունքը խորապէս յուզել է նրան:

«Դէպքի առթիւ ես խոր ափսոսանք յայտնելով, միաժամանակ վրդովմունքով նշեցի այդ վարմունքի տարօրինակութիւնը:

«Տիրեց տրտմաշունչ մի լռութիւն: Ապա խզելով այն, Իսահակեանը դիմեց Լեւոնեանին, թէ իր թղթապանակում եղած լեգենդի մեքենագրած օրինակը յանձնի ինձ:

«Գարեգին Լեւոնեանը լեգենդի տեքստը դրեց իմ առաջ, որի վրայ կար Աւետիք Իսահակեանի ձեռագիր ստորագրութիւնը: Հարցականօրէն նայեցի Իսահակեանին, բայց նա ձեռքով հասկացրեց ինձ, որ այն թողնում է ինձ մօտ:

«— Թանգարանումդ պահիր··· Ինձնից թող յիշատակ մնայ:

«Մի քանի տարի լեգենդի մեքենագիր այդ օրինակը խնամքով պահեցի ինձ մօտ, ապա որոշեցի յանձնել թանգարանում պահուող նրա անուան ֆոնդին:

«Այդ լեգենդը «*Հայրենի հող*»ն էր, որը դէպքից երկու տարի յետոյ առաջին անգամ տպագրուել է «*Խորհրդային գրող*» ամսագրում, իսկ այնուհետեւ՝ նրա երկերի ժողովածուներում»:

Ա՛յս է: Ապրած օրերէն հեռանալու ստիպում մը՝ թէ՛ մտածածը ըսելու ատեն, թէ իր էութեան խորթ բաներ խմբագրած պահերուն:

Իսահակեանը տարբեր Թուականներու մէջ տեղափոխող երեւոյթին առընչուող երրորդ վկայութիւն մը արձանագրած է բանաստեղծ Հրաչեայ Ցով-

հաննիսեան, «Սովետական գրականություն» *ամսագրի* 1974 *Նոյեմբերի թիւին մէջ։ Իսահակեանի ծննդեան* 80*ամեակի նախօրէին, իբրեւ* «Գրական թերթ»*ի խմբագիր՝ երիտասարդ բանաստեղծը կը դիմէ անոր եւ կը ստանայ անտիպ չորս կտորներ, երկու քառեակ եւ երկու փոքր բանաստեղծութիւն։*

«Բանաստեղծութիւնները — *կը գրէ բանաստեղծը*, — նոյնպէս խորունկ ազդեցութիւն թողեցին։ Մէկը նուիրուած էր Սեւանին, մի յուզիչ, դրամատիկ, ցնցող բանաստեղծութիւն, որ, ցաւօք, դեռ մինչեւ հիմա չի տպագրուել։ Միւսը հին էր, գրուած 1916 թուականին, Վենետիկում, կովկասեան ռազմաճակատի ահեղ լուրերի եւ հայ ժողովրդի ողբերգական վիճակի տպաւորութեան տակ։

«— Վարպետը պոեզիայի եւ պոետիկայի մասին հազուադէպ էր խօսում։ Այս անգամ խմբագրութիւն մտնելիս հարցրեց բանաստեղծութիւնների մասին.

«— Գերազանց, անընդհատ զանգ են տալիս։

«— Հա, մեր տունն էլ զանգ տուին։ Ապրես, կարծում էի՝ չես տպագրի։ Մի քանի տարի առաջ չուզեցին տպել։

«Ես լիուլի շոյուած էի»։

Ուրեմն՝ ըստ Իսահակեանի «մի քանի տարի առաջ չուզեցին տպել», եւ «Գրական թերթ»ին մէջ անդամ մը երեւնալէ ետք, այս անդամ բանաստեղծին վկայութեամբ՝ «ցաւօք, դեռ մինչեւ հիմա չի տպագրուել»։

Սեւանի նուիրած Իսահակեանի բանաստեղծութեան մասին Հր. Յովհաննիսեանի վերը պատմածը հաստատող, այլեւ յաւելեալ մանրամասնութիւններ բովանդակող հետաքրքրական գրառում մը կատարած է նաեւ Արամ Ինճիկեան, «Գրական թերթ»*ի խմբագրատան մէջ տեղի ունեցած հանդիպումի մը յարակցաբար*, 23 *Նոյեմբեր* 1955*ին, տպուած՝* «Գարուն» *ամսագրի* 1975*ի օգոստոսեան համարին մէջ.*

«Համօ Սահեանը կարդաց իր նոր գրած եւ Վարպետին ձօնած բանաստեղծութիւնը. Վարպետը շէկ ժայռերի մէջ լսում է մեռնող Սեւանի հառաչանքը.

...Որբացած ճառեր, իջէք ուսերիս,
Ես ժայռի նման կանգնած եմ ամուր...

«Վարպետը լսում էր խորասոյզ՝ կզակը բռունցքի մէջ առած՝ յենած ձեռնափայտին։

«Երբ Համօ Սահեանը վերջացրեց, նա գլուխը բարձրացրեց. խոնաւացած աչքերի պղտոր հայեացքը դարձրեց բանաստեղծին եւ յայտնեց իր գոհունակութիւնը.

«— Ապրես, լաւ է։ — Ապա աւելացրեց.— Սեւանին նուիրած բանաստեղծութիւն ես էլ ունեմ. գրել եմ վերջերս՝ «*Մեր կապուտաչեայ դեղեցկուհին*», բայց վախենում եմ՝ չտպեն։

«— Վարպետ, տուէք, ես կը տպագրեմ, — ասաց Հրաչեայ Յովհաննիսեանը, որ «*Գրական թերթ*»ի խմբագիրն էր։

«— Վերնագրէք «Հին տետրակներից»՝ կը տպագրեն, — ասաց ներկաներից մէկը՝ չեմ յիշում ով։

«Վարպետը ժպտաց.

«— Գիտեմ ի՛նչ էք ասում. այդ վերնագրի տակ տպածներս իրօք հին

բաներ են, վերանայել եմ, անհրաժեշտ փոփոխությունների ենթարկել: Թերեւս մէկ-երկուսի թուականներն էլ փոխած լինեմ...»:

Ըստ երեւոյթին (ըստ երեւոյթի՞ն) տպագրողներու մերժումին միշտ հանդիպած է Իսահակեան եւ տպագրուելու համար յաճախ դիմած է թուականներ փոխելու խաղին, որուն անտեղեակ չեն եղած հոն ապրողներէն ոմանք («Վերնագրէք «Հին աետրակներից»՝ կը տպագրեն»): Միայն թէ՝ անցագրային այդ միջոցներով տպուած կտորները միշտ հին գրուածքներ չեն եղած, անառարկելի հիմք մը չունի նաեւ փոփոխությունները կատարած ըլլալու հեքմեղանքը: Անհրաժեշտ համարուած է մինչեւ իսկ փոխել անփոփոխ մընացած էջերուն թուականները, շատ յաճախ ոչ յաջող ռաղմավարութիւններով, ինչպէս է պարագան, օրինակ, «Հայրենիք» ամսագրի 1924 Յունիսի թիւին մէջ լոյս տեսած իր «Հայրենի ծուխը» անուն բանաստեղծութեան: Այդ եօթը տուններոց բանաստեղծութիւնը նոյնութեա՛մբ երեւցաւ Երեւան հրատարակուած «Երկեր» (1955) հատորին մէջ, իբրեւ թուական ու վայր ունենալով այս անդամ «1926, Երեւան» արձանագրութիւնը:

Ինչպէս ծանօթ է, այդ ոտանաւորին ապագրութենէն ուղիղ 25 ամիս ետք Հայաստան այցելեց Իսահակեան (1926, Օգոստոս):

Զզարմանանք, թէ ինչպէ՞ս կրնայ ոտանաւոր մը գրուելէն երկու տարի առաջ տպուած ըլլալ: Անկարելիներու այդ մթնոլորտին մէջ՝ անկարելի ի՞նչ չպատահեցաւ որ...

Թուականէ թուական ու մինչեւ իր 80ամեակը երկարած «տպագրական» այս վիշտէն առաջ, Հրաչեայ Յովհաննիսեան պատմած է նաեւ ամլացնող ուրիշ վիշտի մը մասին:

37ի Մայիսին, պատանի Յովհաննիսեանի առաջարկով կ'որոշուի իրենց դասարանին մէջ կազմակերպել Իսահակեանին նուիրուած դրական երեկոյ մը: Պարտականութիւնները կը բաշխուին, եւ՝

«Ես բերկրանքով Վարպետին յայտնեցի մեր նպատակը:

«Այս անգամ նա ժպտաց, բայց թերահաւատութեան ժպիտով:

«— Որեւէ մէկը գիտէ՞ ձեր նպատակի մասին:

«— Այո՛, գրականութեան դասատու ընկեր Տիգրան Մելիք-Ստեփանեանը:

«— Իսկ դիրեկցիա՞ն, կուսակցական ղեկավա՞րը...

«— Զգիտեն, երեւի կ'ասենք նրանց էլ, ի՞նչ կայ որ:

«— Լա՛ւ, համաձայն եմ, օրուայ մասին կ'ասէք, որ իմանամ:

«Մի քանի օր անց, երբ գործն արդէն գլուխ էր գալիս, Զիվանն ինձ ասաց, որ ինչ-որ մէկը, չգիտեմ դիրեկտորը, թէ լուսաւորութեան ժողկոմատի պատասխանատու աշխատողը, զուցէ եւ ժողկոմը նպատակայարմար չեն գտնում հիմա կազմակերպել այդպիսի երեկոյ»:

Մի հարցնէք, թէ ընդամէնը նոր հայրենիք վերադարձած բանաստեղծի մը նուիրուած երեկոն արգիլելու համար դիրեկտորներու, ժողկոմատներու եւ ժողկոմներու այս ի՛նչ իրարանցում է: Կարծես խնդիրը կը վերաբերի ոչ թէ ներդաղթած բանաստեղծի մը, այլ ներխուժող թշնամի բանակի մը:

Վերաբերումի այս կարծրութեան մասին նոյնքան խիստ են ու աւելի մահասարսուռ Սաեփան Զօրեանի դրի առած տողերը, ուր նոյն ատեն կը պարզուին զբօսաշրջիկներուն ու քաղաքացիներուն հանդէպ հոն կիրարկուող երկարամեայ ոճերուն ծայրաբեւեռները, առաջիններուն չռայլուած դիւանագիտական ժպիտները եւ քաղաքացիները հարստահարող դիւային խոժոռութիւնները:

Ստեփան Զօրեան կը դրէ.

«Իսահակեանի առաջին գալու օրերին ամէն քայլափոխի ծանօթ-անծանօթ մօտենում-ողջունում էին նրան կամ շրջապատելով զրուցում: Հիմա մօտենում էին շատ քչերը, մօտիկ ծանօթներից միայն, այն էլ մեծ զգուշութեամբ:

«Բանաստեղծը տեսնում էր եւ լիովին հասկանում կացութիւնը. կարծես ընկնում էր կասկածների մէջ, թէ գուցէ ի զուր եկաւ, գուցէ դեռ պէտք էր սպասել:

«Մենք հանգստացնում էինք նրան, որքան կարող էինք: Նա թէեւ հանգըստանում էր առերեւոյթ, բայց տարակոյսը չէր վերանում աչքերից:

«Ինչքան էլ հանգստացնում էինք նրան, բայց ինքներս էլ հանգիստ չէինք. ի՞նչ իմանաս, մէկ էլ տեսար նրա՛ն էլ...

«Աւանտուրիստ Բերիան իր բանդայով հին բոլշեւիկներին չի խնայում, կոմունիստ գրողներին չի խնայում, հիմա անկուսակցական, այն էլ արտասահմանից եկած Իսահակեանին պիտի խնայի՞»...

Իսահակեան տեղ մը ըսած է.

«Արտասահմանում ես ինձ միշտ հայրենիքի մէջ եմ զգացել»:

Այդ ճիշդ է:

Հայրենիքի մէջ հաստատուելէ ետք այդ զգացումը հիմնովին չրջուեցաւ սակայն եւ Զօրեանի եւ այլոց ուրուադրած տառապալից անցուդարձերուն դիմաց հարկաւ միշտ յիշեց զինք մեծապէս դնահատած եղերաբախտ Եսենինի տողը.

«Իմ երկրում, ես, ասես, օտարերկրացի եմ...»:

Իսահակեանի շուրջ ստեղծուած սարսափելի եւ նովին բանիւ ամլացնող մթնոլորտին մասին յաւելեալ ծանօթութիւն մը հաղորդելու համար՝ մէջբերենք նաեւ Վաղարշակ Նորենցի «Ցուշեր եւ արձագանգներ» անուն հատորին մէջ տեղաւորուած սա վկայութիւնը.

«1936ին, Աղասի Խանջեանի ողբերգութիւնից յետոյ, բարեկամութիւնը Իսահակեանի հետ արդէն դիտւում էր իբրեւ... քաղաքական յանցանք, եւ պաշտօնական ժողովում ոմանք իմ ու Ալազանի երեսին մեղադրանք էին շպրտում... որ մենք ...կապ ենք պահպանել բանաստեղծ Իսահակեանի հետ եւ արտասահմանից ուղարկած նրա գործերը տպագրել ենք «Գրական թերթ»ում: Աւա՜ղ, այդ մեղադրողները նոյնպէս... գրողներ էին: Երբ Իսահակեանը վերջնականապէս հայրենիք վերադարձաւ՝ նրա ճշմարիտ բարեկամ գրողներից շատերը յայտարարուած էին «ժողովրդի թշնամի» եւ բանտ նետուած: Նրան դիմաւորեցին ուրիշները՝ թերահաւատութեամբ, զգուշօրէն, գուցէ եւ... այլ տրամադրութիւններով»:

Ըսողներ կան, որ Իսահակեանի շուրջ ստեղծուած կասկածն ալ այս մթնոլորտը երկար չաեւեց:

Օրինակ, Հր. Յովհաննիսեանի յաջորդ պարբերութենէն կ'իմացուի, որ Իսահակեանի հանդէպ ցուցաբերուած պաշտօնական անբարեացակամութիւնը խստութեան նոյն աստիճանին վրայ չի մնար. կը բարեփոխուի, հետեւեալ անկիւնադարձին.

«Ցիրաւի, իր գալուց մի տարի անց Հայաստան եկաւ Անաստաս Միկոյեանը, հրաւիրեց նրան խնոյի, նստեցրեց կողքին ու բարեկամական զրոյց ունեցաւ նրա հետ, ապա եւ խմեց նրա կենացը: Դա հալեց նրա շուրջը եղած այսբերգը միանգամից եւ վերջնականապէս: Վարպետի տրամադրութիւնը լրիւ փոխուեց: Խօսում էր մեզ հետ ազատօրէն»:

Որքան մեզի յայտնի է, այդքան արագ ու «միանգամից եւ վերջնականապէս» երբեք ալ Իսահակեանի տրամադրութիւնը չփոխուեցաւ։ Անոր չուրջ եղած «այսբերդը» իր ուժը պահեց երկար ատեն, հակառակ հայկական մականուն կրող յիշեալ պալատական... ներքին պաշտօնեային պարպած կենաց բաժակներուն։

Պատմութիւնը չկրկնենք։

Միկոյեան ի վիճակի չէր Իսահակեանի հանդէպ եղած վերաբերումը փոխելու։ Իրեն համար նոյնիսկ նշանակութիւն չունէր, չունեցան նման բարեփոխութիւնները...

Ինչ խօսք կրնայ ըլլալ Իսահակեանի «չուրջը եղած այսբերդը միանգամից եւ վերջնականապէս» հալեցուցած ըլլալու միկոյեանական մոգական բաժակներուն մասին, երբ ա՛նգամ անոր ծննդեան 80ամեակէն ոչ շատ առաջ մարդիկ չդադրեցան բաժակներուն դառնագոյնները երկարել իրեն։

Կրկին պատկերացուցէք՝

«Ժողովրդի բնար»ին կապուած անցուդարձը,

«Հայրենի հող» վիպերգին պատմութիւնը,

«Ղեւոնդ աղան» արդելափակելու ստիպող բարքերը,

«Մեր կապուտաչեայ գեղեցկուհին» չարչարող ճակատագիրը,

Այսինքն կրկին մտաբերեցէք՝

Գեղամ Սարեանի դրիչով նկարագրուած Իսահակեանի հոգեվիճակը,

Սարգիս Մելիքսէթեանի պատմածին մէջ մորմոքող հոգին,

Ռուբէն Զարեանի վերապահութենէն առաջացած հաւանական մտատանջութիւնները,

Հրաչեայ Յովհաննիսեանին յայտնուած «մի քանի տարի առաջ չուզեցին տպել»ու ցաւագին լուրը,

Եւ տակաւին՝ տեղի չունեցած երեկոյթէն առաջացած բեկումը, անոր վրայ բարդուող Զօրեանի յուշին մղձաւանջը, Նորենցի թուած «քաղաքականյանցանք»ին ծանրութիւնը,

Եւ, այնուհետեւ, հաշտուեցէք եթէ կրնաք Միկոյեանի «միանգամից եւ վերջնականապէս» հալեցուցած այսբերդային վարկածին հետ։

Հետեւեալ փաստերը աւելի պերճախօս են Իսահակեանի ապրած ամլացընող տառապանքներուն մասին։

Հայաստան «իր գալուց մի տարի անց»ին հետեւող տարիներուն, հակառակ Միկոյեանի կենաց բաժակներուն վերագրուած փրկչական ազդեցութեանց, Իսահակեանին վերապահուած բաժակները դառն եղան նորէն եւ «Բերիային յատուկ նուիրուածութիւն ցուցաբերելու մոլուցքով տարուած հայասաանեան գործակալները» չարունակեցին բախել իր դուռը։

Գեղամ Սարեանէն քիչ առաջ արտագրուած ընդարձակ հատուածէն անմիջապէս առաջ՝ կայ սա մանրամասնութիւնը.

«Մի ժամանակ եղաւ, երբ որոշ պաշտօնական անձնաւորութիւններ իրենց մարդկանց միջոցով հաղորդում էին Իսահակեանին, որ նա ներբողներ գրի։ Իսահակեանը բացարձակապէս չէր մերժում, սակայն չէր էլ գրում։

«— Ես ինչպէ՞ս կարող եմ գրել, — ասում էր նա իր համար վստահելի մարդկանց։

«Եւ այդպէս անցնում էին օրերը»։

Եւ անշուշտ այդպէս չէին անցնում օրերը։ Իսահակեան զերծ չմնաց ներբողներ գրելու բերիական հարկադրանքներէն։ Եւ գրեց։

Աւելորդ է յիշեցնել, որ իբրեւ մեղադրանք չենք արձանագրեր այդ փաստը, աւելի կարեւորը պատմութիւնն է հոս, առաջացած ահաբեկիչ մթ-

նոլորտը եւ ենթակային անմխիթար ա՛յն վիշտը, որոնց անդրադարձաւ նաեւ Ստեփան Զօրեան, դեռ 1962*ին*, «Սովետական գրականութիւն» *ամսաթերթին* (*թիւ* 6) *մէջ*.

«Առաջարկում էին, որ Իսահակեանը ներբող գրի Ստալինին: Չնայած որ բանաստեղծը յայտնել էր, թերթին էլ ինտերվիու էր տուել, թէ պռեմ է գրում Լենինի մասին, սակայն ցանկալի էին համարում, որ նա առաջին հերթին գովերգի Ստալինին: Եւ բանաստեղծն այլեւս հանգիստ չունէր:

«— Ախպէր, ես սովետական կարգերն ընդունելով, եկել եմ իմ հայրենիքում ապրելու, ինչո՞ւ են ուզում, որ ներբող գրեմ մի մարդի, որ այսօր ղեկավար է, էգուց կարող է չլինել...

«Բայց նրան հանգիստ չթողին. կամենում էին, որ նա անպատճառ մի բան գրի եւ նուիրի «առաջնորդին»:

«Եկաւ «*Սասունցի Դաւիթ*»ի 1000ամեակը: Ցանկացան, որ Իսահակեանն էլ մասնակցի այդ առիթով «առաջնորդին» գրելիք չափածոյ-նամակին: Մասնակցեց: Բայց դա եւս քիչ համարուեց: Առաջարկում էին աւելի անմիջական մի բան... ու այդ առաջարկը բացատրում էին նրանով, թէ դա անհրաժեշտ է Իսահակեանի ապահովութեան համար... Իր՝ բանաստեղծի ասելով, այդպիսի վտանգից զերծ մնալու բարեկամական խորհուրդ էր տուել Սովետ Գրողների Միութեան գլխաւոր քարտուղար Ալ. Ֆադեեւը:

«Եւ Իսահակեան գրեց այդ *օդան*: Ու դրանից թեթեւացան, հանգըստացան Հայաստանի ղեկավարները, որ կը վերջանայ վերջապէս Իսահակեանի նկատմամբ եղած կասկածը, վտանգը: Նրանց երեւի շարունակ յիշեցնում էին, թէ ձեզ մօտ կայ մի այնպիսի մարդ, որ այսքան ժամանակ եկել է արտասահմանից եւ... դեռ չի՛ արտայայտւում...

«Վերեւներում կային յատուկ մարդիկ, որ հրահանգում, տարածում ու պարտադրում էին ամբողջ Սովետական Միութեան մէջ Ստալինի արհեստական պաշտամունքը: Եւ ուզում էին, որ այդ պաշտամունքը արտայայտեն անուանի մարդիկ:

«— Երկրում շատերը տուժեցին՝ աքսորուեցին, բանտարկուեցին ու սպանուեցին, — ասաց նա մի օր ինձ, — այս ոտանաւորն էլ եղաւ իմ տուժը»:

Ասոնք Իսահակեանի մղձաւանջային փորձառութիւններուն խոսաովանուած բաժիններն են:

Եւ տակաւին ասոնք գրի առնուած տառապանքներն են:

Եւ դեռ գրի առնուած վէրքերուն մեղի ծանօթ կոսասանքներն են ասոնք:

Չխոստովանուած, չարձանագրուած կամ մեզի անծանօթ ով գիտէ դեռ որքան տառապանքներ ապրեցաւ Իսահակեան իր օրերուն այնքա՞ն աղատ մեր երկրին մէջ:

Եւ դեռ մարդիկ կը զարմանան, թէ ինչո՞ւ չգրուեցաւ «Ուստա Կարօ»ն եւ ինչո՞ւ Իսահակեան չկրցաւ նշանակալի գործ մը երկնել իր կեանքի վերջին քսան տարիներուն...

Չկրցաւ: Չէր կրնար: Ինչպէ՞ս կրնար, երբ պայթուցիկ ոգեւորութիւններ ապրելու փոխարէն՝ ահռելի մթնոլորտի մը մէջ չնչեց շարունակ, եւ առիթ չտրուեցաւ իրեն կտակել ուրիշ բան, եթէ ոչ ստեղծագործական ձեռընտու պայմաններէ զուրկ մնացած ըլլալու տառապալից պատմութիւն, զոր «երբ յարմար կը համարես, յայտնիր հայ ժողովրդի սերունդներին»...

Ի ՍԷՐ ԱՍՏՈՒԾՈՅ...

Ա. Իսահակեանին նուիրած իր համարին մէջ, «Գարուն» *ամսագիրը* «Գրականութեան մեծերը Իսահակեանի մասին» *խորագրին տակ էջ մը յատկացուցած է նաեւ վկայութիւններու, ուր վկայութեան կանչուած է նաեւ Վալերի Կիրպոսին:*

Վալերի Կիրպոսին՝ «գրական մեծեր»ու շարքին...

Մենք կ'անդիտանանք այս Վալերիին «մեծ»ութիւնը, բայց ըսա բաւականին ծանօթ ենք անոր փոքրոգութեան, հայ գրականութեան այն սեւ օրերուն կապակցաբար, Բակունցի, Թոթովենցի եւ ասոնց ճակատագրակից միւս դէմքերուն ոչնչացման մէջ ունեցած իր մթին գործունէութեամբ եւ, յա՛տկապէս, Չարենցն ու Իսահակեանը նուաստացնող իր նողկալի ելոյթներով:

Իսահակեանի մասին վկայութիւններու սովէ՞ն կը տառապէին արդեօք «Գարուն»*ի երիտասարդները, որ իրենց «Վարպետին» առիթով պէտք զգացած են հայ ընթերցողին կրկին ներկայացնել «ակնոցաւոր օձ»ին հայաստանեան հաշուեյարդարը կատարելու կոչուած փչաքաղող այս անունը:*

«Բագին»*ի մէջ ասկէ առաջ առիթ եղած է խօսելու արնաթաթախ ձեռքերով այս մարդուն մասին եւ ահաւասիկ հարկ կ'ըլլայ կրկնել նոյնը, յիշել՝ 16 Ապրիլ 1937ին Հայաստանի գրողներու տան մէջ խօսած իր ճառը ու արդէն ձերբակալուած գրողներուն ու ձերբակալութեան թեկնածու միւսներուն վերաբերող նոյն ճառին սա հատուածը.*

«Սիմոնեանը, Բակունցը, Ալազանը եւ ուրիշներ՝ գրականութեան մէջ գործել են որպէս վնասարարներ, որպէս հակայեղափոխականներ, որպէս տրոցկիստներ եւ դաշնակներ, որպէս միջազգային կապիտալի գործակալներ, որպէսզի հայ ժողովրդին շեղէին երջանիկ կեանքի ուղուց եւ վերադարձնէին անցեալում նրա ապրած բոլոր սարսափներին: Հետագայում, Չարենցն ընկնում է հակայեղափոխական նացիոնալիստների ազդեցութեան տակ: Մենք անձնապէս գիտենք նրա «բարեկամներին», որոնք ազդում էին նրա վրայ: Դրանք էին Բակունցը, Խանջեանը եւ ուրիշներ: ... Նա ստեղծում է մի գիրք՝ *«Գիրք ճանապարհի»*, որ ամբողջապէս գրուած է որպէս հայ գրականութեան «ազգային յատկանիշների խտացման» թէորիայի իլլուստրացիա»:

Կ'ըսուի, որ մահացու մեղքերով ամբաստանուած Չարենցէն ետք, Կիրպոտին նոյնքան անողոք չարչարանքի մը մտանած է նաեւ Ա. Իսահակեանը, առաջինին համար ըսելով՝ «Ուղղուելու ուղին Չարենցի համար փակուած չէ», *իսկ երկրորդին պատուիրելով՝ այսուհետեւ*

«Իրերին նայել խորհրդային աչքերով»:

Կիրպոտինի այս սաստերէն մէկ օր ետք, ինչպէս յայտնի է գրականութեան պատմութեան, «մեր շատ յարգելի ընկեր Կիրպոտինի գեղեցիկ ելոյթէն» *ներշնչուած՝ 'ելոյթ մըն ալ ունեցաւ ի՛նքը՝ Իսահակեան, որ կաչին փրկելու ստիպման տակ պատմութեան ձգեց սա աննախանձելի փաստաթուղթը.*

«Անշուշտ շատ սխալ կարող եմ գործած լինել, բայց դրանք վերագրելի են այն հանգամանքին, որ ես հազար ֆիլոմեթրով հեռու եմ եղել մեր իրականութիւնից եւ հետեւաբար չէի կարող իրազեկ լինել:

«Ինձ շատ վիշտ պատճառեց նաեւ մի քանի գրողների ձերբակալու-

թիւնները, որոնց մէջ ունիմ անձնական ընկերներ, բայց երբ վերադարձայ Երեւան եւ հնար եղածի չափ ծանօթացայ իրերի եւ իրադարձութիւնների հետ, տեսայ որ մեր կառավարութիւնը — որին անպայման վստահում ենք — եւ ժողովուրդը ուրիշ կերպ չէին կարող վարուել նրանց հետ: Որովհետեւ նրանք շեղուել են ուղիղ, տրամաբանական ճանապարհից եւ ընթացել են մի դատապարտելի ճանապարհով, որ միայն վնաս է բերում մեր բազմաչարչար ժողովրդին»:

Հայ գրողներու մասին այնպիսի բաներ ըսող եւ հայ գրողի մը այսպիսի բաներ ըսել տուող մարդու մը կարծիքը բարոյական ի՞նչ կշիռ կրնայ ունենալ արդեօք, որ մեր գրողները դեռեւս կը յամառին դիմել վիրաւորական նոյն կարծիքին:

Քիչ մը աւելի տեսանելի դարձնելու համար Վալերի Կիրպոտին կոչուած այս կեղծապարիշտ անձին կամակատար ու յեղյեղուկ նկարագիրը, յիշենք նաեւ հետեւեալ պարագան:

Հայաստանի մամուլին մէջ շարունակ իրենց հոգեկան խաթարումը ցուցադրող կարգ մը շարքայիններու շարքին կայ նշանաւոր մը, փոխ առ փոխ Երեւան ու Մոսկուա ապրող Լեւոն Մկրաչեան անունով մէկը, որ «Սովետական գրականութիւն» ամսագրին (1971, Յուլիս) մէջ լոյս ընծայեց Վալերի Կիրպոտինին հետ իր ունեցած մէկ զրոյցը, ուր 37ի արիւնոտ ու նուաստացուցիչ իրադարձութիւնները չրջանցելով, բարոյական ամէն հասկացողութիւն խախտող ժպրհութեամբ մը, «Հայաստանի գրողներու դահիճ»ին ոգեկոչել տուած է նոյն օրերուն եւ առաւելաբար նոյն դահիճին ելոյթներուն հետեւանքով «հազարավէրք» Իսահակեանը.

ՎԱԼԵՐԻ ԿԻՐՊՈՏԻՆ. « — Աւետիք Իսահակեանը հայրենիք էր վերադարձել 1936 թուականին: Դա համեմատաբար խաղաղ տարի էր: Իսկ 1937 թուականին նա ընկաւ դժուարին կացութեան մէջ: Նրան սպասել էին. նրա բանաստեղծութիւնները դարձել էին ժողովրդական երգեր: Նա համբուրել էր հայրենի հողը՝ իր ժողովրդի գիրկը վերադառնալիս: Նրա անցած ուղին լաւ յայտնի էր: Նա ամբողջ սրտով ընդունել էր իր նորոգ հայրենիքը, բայց եղան մարդիկ, որոնք սկսեցին մէջտեղ բերել նրա անցած ուղին»:

Իր կէս զոհերէն Աւ. Իսահակեանի մասին ըսածներէն առաջ, Վալերի Կիրպոտին յուշեր գրեց նաեւ ամբողջական զոհերէն Չարենցի մասին եւ հոն եւս լուաց իր աղտոտ ձեռքերը, մեծ նահատակին առիթով գործուած բոլոր մեղքերը բարդելով անոնց վրայ, որոնք իբր թէ բոլորովին ինքնակամ կերպով թշնամացան Չարենցին եւ «ռապպայական պրակտիկայի կամ ազգային քաղաքականութեան կեղծ մեկնաբանութեան, կամ երբեմն խմբակային ախոյեանութեան եւ թաքուն նախանձի ազդեցութեան տակ, աշխատում էին գցել նրա հեղինակութիւնը. նրան մեղադրել ամէն տեսակ սխալների եւ մեղքերի մէջ»:

Չարենցը մեղադրելու արշաւանքին մէջ «կային մարդիկ», *ինք չկա՛ր, ինչպէս Իսահակեանի առիթով ինք չեղա՛ւ,* «եղան մարդիկ, որոնք սկսեցին մէջտեղ բերել նրա անցած ուղին»:

Այս տողերը դուրս տուող արարածին գրչով ոեւէ հայ գրող արժեւորելու զիջումը ա՛ռնուազն ամօթ է եւ մենք խորապէս կը ցաւինք, որ «Գարուն»ի երիտասարդները, Իսահակեանը պատուելու կոյր եռանդի մը անձնատուր՝ նման ամօթալի կացութեան մը մէջ դրած են իրենք զիրենք:

«Ո՞ՒՐ Է ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆԸ ԱՅՍՕՐ»

Բնական կեանքի վերայայանութեան առաջին նախանշաններուն հետ, լիբանանցի մտաւորականներն ու արուեստագէտները սկսան ընդգծել սիրոյ եւ բանաստեղծութեան անխուսափելի պահանջը։ Քաղաքացիական պատերազմի դառն փորձառութիւնը ապրած արուեստագէտին համար, սէրն ու բանաստեղծութիւնը, ղեղեցիկին ու ազնիւին գոյները ցոլացնող հայելի մը չէր կրնար ըլլալ մէյայն։ Զեղաւ։ Ընդհակառակն, մամուլի սիւնակներէն «վերազարձէք սիրոյ, վերազարձէք լոյսին» հրաւէրները, առաւել քան երբեւիցէ, սրտառուչ ջերմութեամբ մը սկսան արձագանգել այլ կոչերու, սիրոյ հուրին պապակով տուայտող այլ սիրահարներու արեան կանչերուն։

Ուշադրաւ է սիրոյ անհրաժեշտութիւնը ընդգծող այս երեւոյթը։ Յուզիչ՝ կարօտը մատնող հրաւէրները։ Ցոռվիչ՝ մարդուն հոգիին անդաստաններուն մէջ սիրոյ սերմեր ցանելու խուճապը։

Այս հարցը արծարծելու մտահոգութեամբ, լիբանանեան «Հաուատէս» շաբաթաթերթի դրական բաժնի խմբագրութիւնը բացաւ բանաստեղծութեան թղթածրարը։

Այսոլէս՝

«Հարցումներ չենք արծարծեր։ Նիւթը համառօտ է. «Ո՞ւր է բանաստեղծութիւնը այսօր. ո՞ւր ենք մենք, եւ անիկա մեզմէ որքա՞ն հեռու կը գտնուի»։

Տեղական շաբաթաթերթին «Կը բանանք բանաստեղծութեան թղթածրարը» շարքը արժանացաւ ո՛չ միայն ընթերցողներու գնահատանքին, այլեւ՝ արուեստագէտ շրջանակներու անսահման գուրգուրանքին։ Պատասխանները, անոնց մէջ արծարծուած մտածումները դարձան արուեստագէտներու առօրեայ խօսակցութեանց առաջնահերթ նիւթերէն մէկը, եթէ ոչ առաջինը։

ՍԱԻՏ ԱԲԼ

Ստորեւ, կը ներկայացնենք գլխաւոր բաժինները վերոյիշեալ պատասխան-վերկայութիւններուն։

ՍԱԻՏ ԱԳԼ

Առհասարակ, լիբանանեան ժամանակակից բանաստեղծութիւնը, սկսաւ ժամանակէն քաղել եւ անով «լիցքաւորել» ալիեզերքը։ Աստուածը ընկալելու լիբանանցի բանաստեղծին աշխարհահայեացքը այժմ կը գլէ կ'անցնի Թոմաս Առաքեալի, Սուրբ Օգոստինոսի, Թիար տը Շարաէնի եւ այլոց մօտեցումները, երբ ան՝ լիբանանցի բանաստեղծը, Զոյն կը ներկայացնէ հնդեակի մը մէջ, եւ կամ՝ արուեստին բովանդակ խորհուրդները

կ'ամփոփէ բանաստեղծութեան մէկ տողին մէջ իսկ։

Այսօր, Լիբանանեան բանաստեղծութիւնը փիւնիկեցիներուն ժառանգորդն է, կը պտմէ պիտութեան արամախոհական բոլոր կարողութիւններն ու սիրոյ պպայումներուն բոլոնդակ մանրամասնութիւնները։ Հակառակ պոյն փչրելու եւ իրենց ենթարկելու աշխարհի բոլոր ուժերուն որոշումին, Լիբանանեան բանաստեղծութիւնը, այսօր, կը պնդէ սէրը, ինչպէս՝ սիրոյ պատմութեան մեծագոյն բանաստեղծները, սկսեալ յոյն Թէոկրատէն ու հասնելով Ֆրանսայի Վերածնունդին։

Լիբանանցի մեր բանաստեղծը իր սիրուհին հետ կը զրուցէ մանկականութեամբ մը, զոր ան կը հասկնայ, իսկ ինք իր ստեղծագործութիւններուն մէջ կը շօշափէ տիեզերքի բոլոր նիւթերը, ինչ որ կնշթէ վորձեց եւ չյաջողեցաւ։ Ան կը ներդաշնակէ հանճարներուն ձգտումներն ու այն գինովութիւնը, որ համբոյրով մը կը հաղորդուի։

Հանճարեղ բանաստեղծը մանուկ է։ Եւ Լիբանանը, որ ձգտում է ու բանաստեղծութիւն՝ բարեկամ չունի։ Քաղաքականութիւնը մուտք գործեց անկէ ներս, եւ պատուհաններ տեղացուց անոր գլխուն։

Սակայն անիկա կը մնայ եւ պիտի մընայ։ Եւ որեւէ անդամէ աւելի՝ ես այս խօսքը կ'ըսեմ ամենախոր հաւատքով ու վճռակամութեամբ։ Պիտի վերադառնայ այնպէս՝ ինչպէս մենք կը ցանկանք, այսինքն՝ ստեղծագործ, հսկայ։ Պիտի վերադառնայ փոթորիկին նման, ուժեղ, անպարտելի՝ ինչպէս Արարիչը զդաց զայն։

ԵՈՒՍԷՖ ԽԱԼ

Հարց կու տան բանաստեղծութեան մասին։

Սկսեալ Նասիֆ Եազիճիէն ու մինչեւ Ունսի Հաժ բանաստեղծութեան ասպետներէն էինք մենք։ Պէտք չէ տարակուսիլ, որ պիտի մնանք բանաստեղծութեան ասպետները, սակայն պէտք է համբերել քիչ մը։ Մեր մտահոգութիւնները բազմաթիւ են, իսկ աւելի բազմաթիւ՝ արաբներուն մտահոգութիւնները, որոնց մեծամասնութիւնը նաեւ համայն աշխարհի մտահոգութիւնն է։ Մտահոգութիւնները բանաստեղծութիւն չեն արարեր։ Ո՞վ ըսաւ, որ տխրութիւնը բանաստեղծութեան ծընունդ կու տայ. միայն երջանկութիւնը կ'արարէ իրաւ բանաստեղծութիւնը։ Սէրը, որ երջանկութեան միւս երեսն է, ծընունդ կու տայ լուսաճաճանչ բանաստեղծութեան. տո՛ւր ինծի երջանկութիւն ու սէր եւ հրամէ՛ բանաստեղծութիւն։ Եւ մինչեւ որ երջանկութիւնն ու սէրը չհրամցուին ինծի, ոչ մէկ բան պէտք է ակընկալել։ Թո՛ղ դիս Լիբանանի հետ, որպէսզի ապրիմ անոր մտահոգութիւններն ու խորհրդածեմ հայրենիքիս ճակատագրին մասին։ Ես կը հաւատամ, որ անոր մտահոգութիւնները պիտի փարատին, իսկ ճակատագիրը պիտի ըլլայ բարգաւաճ. սակայն հիմա ես կ'ուզեմ յամրաբար ապրիլ անոր մտահոգութիւնները եւ վշտաբեկ էութեամբ խորհրդածել Լիբանանի մասին։

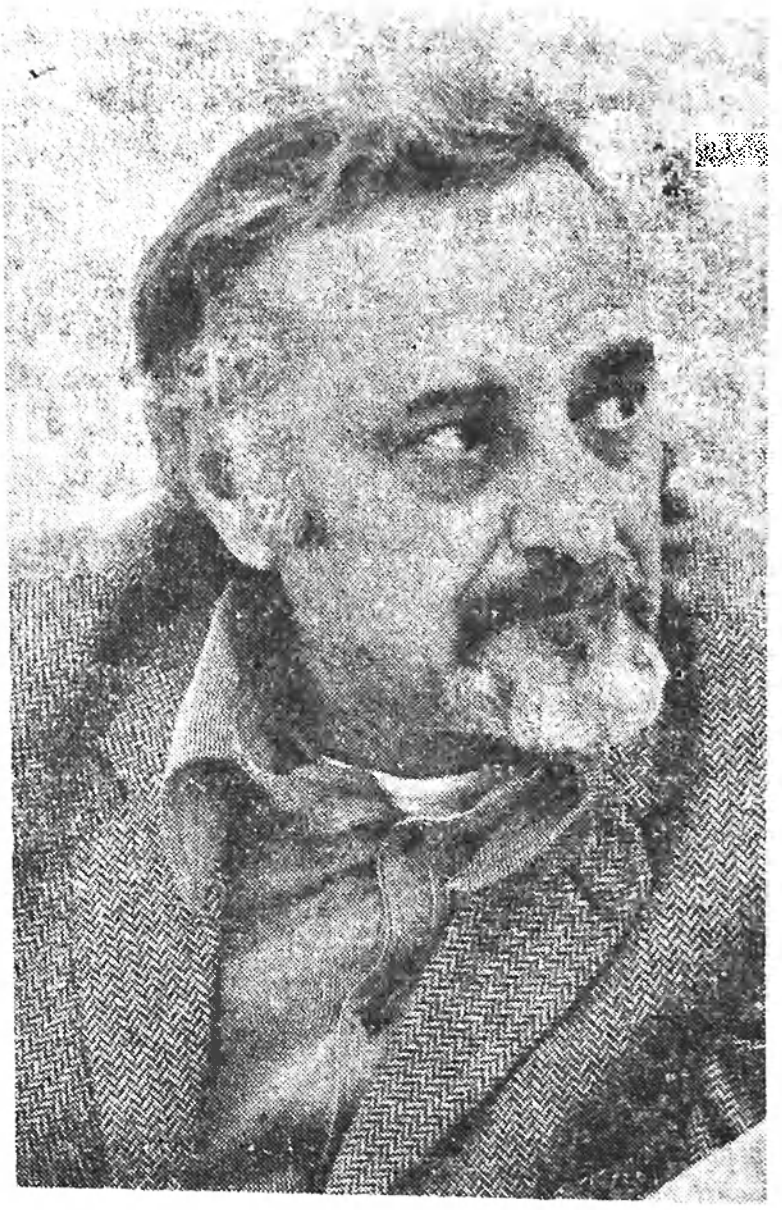

ԵՈՒՍԷՖ ԽԱԼ

Բանաստեղծութիւնը հոյակապ բան է։ Միա՛յն բանաստեղծութեամբ կ՚իմաստաւորուի բառը։ Միա՛յն բանաստեղծութեամբ ճշմարտութիւնը երեւան կը հանէ իր էութիւնը։ Միա՛յն բանաստեղծութեամբ կը բարբառի սէրը։ Միա՛յն բանաստեղծութեամբ կեանքն ու մահը կը հանդուրժեն յոյսն ու յուսահատութիւնը։ Բանաստեղծութիւնը մարգարէութիւն է։ Գիտե՞ս ինչ է մարգարէութիւնը. ա՛յն է, որ գնայունը կը կամրջէ յաւիտենականին, որովհետեւ նոր ոչ մէկ բան գոյութիւն ունի։ Ամէն բան հին է, յստակ ու ծանօթ։ Եւ ինչպէս գիտենք մէկ առաւել մէկ կ՚ընէ երկու, այնպէս ալ մենք գիտենք, թէ ան որ կը սիրէ՝ կ՚ապրի, իսկ ան որ կ՚ատէ՝ կը մահանայ։

Մի՛ վախնար բանաստեղծութեան հաչոյն։ Մի՛ վախնար իմացականութեան ի հաշիւ։ Անոնք, որոնք մեռելներու դագաղներուն վաճառումը վերածած են ասպարէզի, ձգէ գիրենք իրենց հարցերուն հետ առանձին։ Այդ անձերը մեռելներ են, որոնք իրենց գիակները կը թաղեն. պիտի գայ օրը եւ այդ գիակները անցեալին պէս մեր մէջ գոյութիւն պիտի չունենան։ Մե՛նք պիտի դծենք իրենց սահմանները, եւ անոնք պիտի չկարենան շրջանցել այդ սահմանները, ինչպէս Տէրը իր ժողովուրդին համար դծեց սահմաններ, որպէսզի սահմանները անցնելով Զինք չտեսնելու չդատապարտուին ու չմահանան։

Մենք զոհ ենք։ Արեւելքին զոհը, որովհետեւ անիկա մեզ չի հասկնար, իսկ եթէ հասկնայ՝ չ՚ուզեր մեր կողքին ըլլալ։ Ու նաեւ Արեւմուտքի՛ն զոհն ենք, որովհետեւ մեզ կը հասկնայ, բայց չի փափաքիր մեր կողքին ըլլալ, իսկ եթէ փափաքի՝ ատիկա կ՚ըլլայ յարաբերաբար իր հաշիւներուն։ Մենք խաչուած ենք, աւազակ մը՝ մեր աջ կողմը, եւ այլ աւազակ մը՝ ձախ կողմը։ Անոնցմէ մէկը մինչեւ մահ կը մերժէ, իսկ երկրորդը, երբ զդաց, թէ իր մահը անխուսափելի է՝ պոռաց. «Տէ՛ր, յիշէ զիս քու թագաւորութեանդ մէջ»։

Եւ Տիրոջ թագաւորութիւնը պիտի գայ, որմէ կարելի չէ խուսափիլ։

ՈՒՆԱՅ ՀԱԺ

Մենք արդիւնաբեր վայրի մը մէջ կը գտնուինք, բանաստեղծութիւնը ո՛չ թէ մեզի մօտ է, այլ՝ մեր մէջ կը գտնուի։

Ես կ՚ըսեմ ասիկա՝ նկատի ունենալով հարցումին «մենք»ը։ Իսկ եթէ պահանջուածը ժամանակակից բանաստեղծներու, յա՛տկապէս պատերազմի ընթացքին արտադրուած ստեղծագործութիւններու մասին տեղեկութիւններ ու վերլուծումներ են, անհրաժեշտ տուեալները ես չունիմ։ Ես ոչինչ գիտեմ այն մասին, թէ ուրիշները ինչ արտադրեցին, ինչպէս նաեւ ոչինչ կրնամ ըսել երիտասարդ գրողներու ստեղծագործութիւններուն առընչութեամբ։ Կարելի չէ եզրակացութեան մը յանգիլ։ Ես այդ գրութիւնները կարդացի մամուլի էջերուն եւ անոնք տարտղնուած են օրաթերթերու եւ շաբաթաթերթերու միջեւ. եւ կը կարծեմ, որ եթէ աճապարենք ու խնդրոյ առարկայ ստեղծագործութիւնները իրենց հեղինակներուն շնորհներուն իբր վերջնական չափանիշ ընդունինք, մեղանչած կ՚ըլլանք նոր գրիչներուն նկատմամբ։

Երբ «մենք» կ՚ըսեմ պատասխանիս առաջին պարբերութեան մէջ, ի մտի ունիմ այն խումբ մը բանաստեղծները, որոնց հետ երկար ժամանակէ մը ի վեր ընկերակցած ենք իրարու։ Կ՚ակնարկեմ յատկապէս մեր բանաստեղծներէն անջատուող կայուն դէմքերուն, որոնց շընորհիւ բանաստեղծութիւնը մնաց կայուն ու կը մնայ, որքան ալ պայմանները փոխուին եւ, ի՛նչ ալ պատահի՝ այդ կայունութիւնը կը մնայ հաստատ՝ կարելիութեան սահմաններուն մէջ։

Այս անկիւնէն գիտած, Լիբանանի մէջ բանաստեղծութիւնը շատ յառաջացած է։ Դէպքերը, զորս ապրեցանք երբեւիցէ չշրջանցեցին զայն, ընդհակառակը, փաստեցին ապագային հանդէպ անոր ունեցած յայտնատեսութիւններն ու հեռատես զդացումները։ Եւ ասիկա ո՛չ

ՈՒՆՍԻ ՀԱԺ

թէ քաղաքական ապագային նկատմամբ, որ երկրորդական երեսն է հարցին, այլ՝ մարդկային ու պալիք կեանքին ի հաշիւ։

Ինչ որ պատահեցաւ, կը պատահի ու պիտի պատահի՝ գրուած է մեր անցեալի բանաստեղծութեան ներանձնական, քնարերգակ, փորձառական, թատերական, դիւցազներգական, դիմառնական, յանձնառու ՀԷ արտառոց քերթուածներու մէջ։

Եւ ան, որ կը ճանչնայ ու կարդացած է մեր վերջին քառորդ դարու բանաստեղծութիւնը, կրնայ հաստատել հետագայ ըսելիքս։ Մենք ղգացինք այն՝ ինչ որ պիտի պատահէր, եւ երբեմն արձակով, երբեմն բանաստեղծութեամբ, ճիչերով կամ ակնարկներով ըսինք, թէ ողբերգութեան մը սեմին կը գտնուինք, առանց որ ոեւէ մէկը ղղայ պատահելիքը եւ միշտ առանց որ ոեւէ մէկը ամբողջական լրջութեամբ ունկնդրէ մեր խօսքերը, որոնք կը բխէին բանաստեղծական մարգարէութենէն։

***

Եւ այնքանով, որ ձեր հարցումը ապագային կը վերաբերի, կը պատասխանեմ, թէ մեր անցեալի ու ներկայի բանաստեղծութիւնը կանխարար կը գանուի ապագային մէջ։ Ես կը կարծեմ, որ արդարութեամբ վարուած պիտի ըլլայինք բանաստեղծութեան հետ, եթէ մարգոց հարց տայինք. «Յարաբերաբար կեանքին՝ ո՞ւր կը գտնուիք դուք, եւ կեանքը ձեզմէ որքա՛ն հեռու կը գտնուի»։

Բանաստեղծութիւնը շատ յառաջացած է։

Մինչեւ որ մարդիկ ապրին մեր անցեալի բանաստեղծութեան մէջ յայանուած ճշմարտութիւնները, մեր ներկայ բանաստեղծութիւնը արդէն նուաճած կ՚ըլլայ ուրիշ սերունդներու ժամանակը։

Ես այս խօսքերը կ՚ըսեմ ո՛չ թէ հպարտութեամբ, այլ՝ ցաւ ի սիրտ։ Դառնութիւն մը կայ այս իրականութեան մէջ։ Այս է բանաստեղծին ողբերգութիւնը, այսինքն՝ աշխարհի կեդրոնին մէջ ապրիլ աշխարհէն կտրուած, կղզիացած կեանք մը։ Օրինակ, մարդիկը, որ վաղքի մրցումներու սիրահար մըն է, կ՚երջանկանայ եւ անոր սիրահար հանդիսականները կը հրճուին, երբ ան մրցակիցները իր ետին ձգած առաջին կը հանդիստնայ։ Սակայն բանաստեղծը չ՚երջանկանար, երբ անծանօթը յայտնագործելու մրցումին կը յաղթէ ուրիշներու եւ ո՛չ ալ իր հանդիսականները այդ արագութեամբ ծափողջոյններով կը դիմաւորեն իր յաղթանակը։ Ընդհակառակն, այն համեմատութեամբ, որ բանաստեղծը կ՚ըլլայ առօրեայ, կը փակի անցողակի պայմաններուն, կ՚ըլլայ դանդաղաշարժ՝ նոյն համեմատութեամբ մարդիկ գոհունակութեամբ կը դիմաւորեն զայն, անոր հետ կը հաստատեն գրացնութիւնը, որովհետեւ իրենց դրացին է ան, ա՛յն դրացին, որ իրենց հետ առանց յոգնելու կը տաղնապի գնայուն ակնթարթներով, որովհետեւ նմանօրինակ բանաստեղծը այս բոլորը կը կատարէ հապճեպօրէն՝ առանց իր էութիւնն ու ուրիշները յոգնեցնելու։

Իսկ այն բանաստեղծը, որ անհրաժեշտ կը տեսնէ՝ ուրիշներուն դատողութեամբ կոյր կը նկատուի։ Ան յոգնեցուցիչ է եւ պղտոր։ «Երեւակայական» ու խայթող։ Մարդիկ չեն հանգստանար անոր կտորները կարդալով, եւ եթէ անոր ստեղծագործութիւններէն գրութիւն մը

հաւնին, առհասարակ ատիկա կ'ըլլայ ա՛յն դրութիւնը, զոր բանաստեղծը չի հաւնիր:

Այս տխուր միջոցը, որ բանաստեղծն ու աշխարհը իրարմէ կը բաժնէ՝ միայն ժամանակային հեռաւորութիւն մը չէ, այլ նաեւ զգացական միջոց մը: Լեզուա զէտներուն համար անիկա ուղղահայեաց եւ հորիզոնական հեռաւորութիւն է. ու դուցէ, այդ իսկ պտաճառով, մենք այս կամ այն բանաստեղծը կը ներկայացնենք մէկէ աւելի բացատրութիւններով: Մենք շատ յաճախ զայն կը բեռնաւորենք վերլուծումներով, որոնք հակադիր են դրութեան ոգիին, եւ երբեմն՝ նո՛յնիսկ այդ բացատրութիւնները իրարու անհաշտ են: Անկասկած, այս բոլորին մէջ դոյ է բանաստեղծութեան խորութեան ու հարբստութեան ապացոյցը. այսուհանդերձ, ասիկա նաեւ ապացոյցն է ա՛յն օտարութեան, որ կ'ապրի բանաստեղծը. ա՛յն օտարութեան, որուն մէջ ապրելու դատապարտուած է, ինչ ալ ըլլայ բանաստեղծընթերցող հաղորդակցութեան վիճակը՝ անմիջական հաղորդակցութիւն թէ տարիներ ետք իրագործուած հաղորդակցութիւն:

Ինչ կը վերաբերի պատերազմը բանաստեղծութեամբ պատկերացնելու հարցին, աճապարելով ըսեմ, թէ ես ուրիշներէն կ'ակնկալեմ պատերազմին շուրջ դրուած ուղղակի ստեղծագործութիւններ, բայց ինքզինքէս նման արդիւնք մը չեմ կրնար ակնկալել: Արտաքին երեւոյթներուն մասին ուղղակի կերպով (այսինքն՝ քերթուածներով) արտայայտուելու կարողութենէն զուրկ եմ: Թթխմորուելու երկար ժամանակի կը կարօտիմ ես եւ արտաքին երեւոյթները միայն անուղղակի կերպով իրենց աղդեցութիւնը կը դրոշմեն բանաստեղծութիւններուս վրայ:

Բանաստեղծութիւնը չի կրնար տեսութեան մը, սահմանումի մը կամ դպրոցի մը դերին ըլլալ. անկարելի է նոյնպէս, որ պատմութեան դերին դառնայ անիկա: Չենք կրնար զայն բանտարկել երկու վակադիծերու միջեւ, եթէ նոյնիսկ առաջինը պատմութիւնը ըլլայ, եւ երկրորդը՝ կեանքը: Բանաստեղծութիւնը կը կրճատէ թէ՛ պատմութիւնը եւ թէ կեանքը: Բանաստեղծութիւնը կ'այլակերպէ զանոնք ու կը չբջանցէ: Վայրկեանի մը համար, իր հղօրութեամբ ու արիւնով պատմութիւնը կրնայ մեղ նուաճել, սակայն անոր սառը երկար չի դիմանար բանաստեղծութեան արեւին:

Պատերազմէն առաջ, պատերազմին մէջ, պատերազմէն ետք.— բանաստեղծութիւնը կը դրէ իր պատմութիւնը՝ բանաստեղծական ու մարդկային իր արժէքով:

Պատերազմէն առաջ, պատերազմին մէջ, պատերազմէն ետք.— բանաստեղծութիւնը մեր մօտ պատուաբեր մակարդակի մը վրայ կը դանուի: Եւ եթէ բաղդատական մը կատարէի այս հարցին շուրջ, պիտի ըսէի, թէ ցաւալի է, որ մեր բանաստեղծութիւնը աշխարհի բոլոր լեզուներով չի թարդմանուիր, որպէսզի անոր շլացուցիչ ճշմարտութիւնը շողար համայն աշխարհի տարածքին: Սակայն ես այս հարցին արժեւորումը չէ, որ կ'ընեմ:

Եւ մենք՝ բանաստեղծներս, միայն կ'արժեւորենք ա՛յն, որ Աստուծոյ դատողութեամբ կշիռ մը կը ներկայացնէ: Եւ ի՞նչ կշիռով կարելի է ներկայացնել այս աշխարհի արդարութիւնը կամ դուլումը:

●

Այս թիւով, խտացուցինք «Բագին»ի ընթերցողներուն արդէն ծանօթ լիբանանցի երեք բանաստեղծներու խորհրդածութիւնները այսօրուան բանաստեղծութեան մասին:

«Հառաւտէս» չաբաթաթերթի խմբագրութեան հարցումին պատասխանած են ուրիշ վեց բանաստեղծներ եւս եւ Ը ընթածրարը բաց կը մնայ:

«Բագին»ի ընթերցողներուն պիտի ներկայացնենք յատկանշական բաժիններ նաեւ նոր դէմքերու սահմանումներէն:

Ս. Կ.

ՇՆՈՐՀԱԿԱԼՈՒԹԵԱՄԲ ՍՏԱՑԱՆՔ

ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆԻ ՄԸ ՅԻՇԱՏԱԿՆԵՐԸ, Ռուբէն, Դ. հատոր, 1975, Համազգայինի Վ. Սէրեան Տպարան, Պէյրուտ:

ԱՐԴԻ ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ, Մ. Իշխան, 1975, Համազգայինի Վ. Սէրեան Տպարան, Պէյրուտ:

ՄԻՆՉԵՒ ՅԵՐԲ, ՏԷՐ, ՄԻՆՉԵՒ ՅԵՐԲ (ճառեր), Սահակ Կոգեան, 1975, Համազգայինի Վ. Սէրեան Տպարան, Պէյրուտ:

ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԱԼՊՈՄ (Ապրիլեան Եղեռնի բացառիկ), Աւօ, Պէյրուտ:

ԱՐԺԷՔԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ԿԱՄ ԱՐԺԷՔՆԵՐՈՒ ԻՄԱՍՏԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ, Շահան Ռ. Պէրպէրեան, խմբագիր՝ Ա. Ա. Թ., 1976, Պէյրուտ:

ԿԱՆԱՉՆԵՐՈՒ ԱՌԱՒՕՏԸ (բանաստեղծութիւն), Պէպօ Սիմոնեան, 1977, Պէյրուտ:

ՄԱՄՈՒԼԻ ՏԱԿ

ՄԱՄՈՒԼԻ ՏԱԿ

ԲԱԲԳԷՆ ՓԱՓԱԶԵԱՆ

ԹԱՏԵՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԱՐՈՒԵՍՏԸ

باکس

PAKINE